

KOHTUASJAD IN PUNCTO LIBERTATIS: ISIKU STAATUSE TUVASTAMISE LÄHTEKOHAD ASEHALDUSAJA EESTIMAAL

Katrin Kello, Hesi Siimets-Gross

Ajalookirjutuses kehtib üldteadmisenä, et varausaja Balti provintsid kuulusid Ida-Euroopa kõige kaugemale arenenud pärisorjusliku sõltuvusega piirkondade hulka. Mõlemad pärisorjuse ehk pärussõltuvuse aspektid – sunnismaisus ja isiklik sõltuvus – avaldusid siin ekstreemsel kujul.¹ 18. sajandil oli pärisorine pea kogu eesti maaelanikkond. 1782. aasta hingerevisjoni andmetel elas Eestimaa² mõisates isiklikult vabu inimesi vaid umbes 3,5 protsenti.³ Taluperemehe jaoks tähendas pärussõltuvus normeermata andami- ja teokoormisi, aga ka oma talust (taluperemehe rollist) loobumise keeldu; samuti seda, et sõltuvussuhte sai ühepoolselt lõpetada vaid mõisnik. Sunnismaised olid ka teised talupere liikmed.⁴ Kuigi konkreetsetes aspektides, näiteks riigimaksude arvestamisel, võisid riigi ja

Artikli valmimist on toetanud Eesti Teadusfondi grant nr 9209 ja ETAg IUT20-50 ning Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi (Kultuuriteooria tippkeskus) kaudu. Autorid tänavad Marju Luts-Sootakki, Toomas Anepaiot ja Lea Leppikut põhjalike kommentaaride eest.

¹ Vrd nt Andrew James Blumbergs, *The nationalization of Latvians and the issue of serfdom: the Baltic German literary contribution in the 1780s and 1790s* (Amherst, New York: Cambria Press, 2008), 9.

² Eestimaa all peame silmas Eestimaa provintsi. Sõna Eesti on kasutusel tänapäevase Eesti territooriumi kohta.

³ Jüri Linnus, *Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi algul* (Tallinn: Valgus, 1975), 26–27.

⁴ Vähemalt formaalselt olid erandiks pruudid, kes ei pidanud Eestimaa rüütelkonna väitel mõisnikku enda abiellumisest teavitamagi. Rahvusarhiiv (edaspidi RA), EAA.858.1.281: Eestimaa maanõunike märgukiri justiitskolleegiumile 15.01.1747. Liivimaaal vajasisid nad erinevalt Eestimaast siiski nn abiellumisluba, kuid mõisnikul ei olnud väidetavalt õigust selle andmisest keelduda – vrd nt Liivimaaal publitseeritud kubermangukorraldus (nn Liivimaa patent, edaspidi LP) 02.01.1716. Väljaandes *Livländische Gouvernements-Regierungs-Patente. Gesammelt und nach Herrn General-Superintendenten Dr. Sonntag chronologischen Verzeichnisse geordnet v. C. F. W. Goldmann, s.d.*

mõisnike huvid vastanduda, teenis talurahva sunnismaisus ja pärussõltuvus üldiselt nii riigi kui ka aadli huve. Riigivõim oli huvitatud sellest, et kogu rahvastik oleks maksualusena arvel ning liiguks mõisate vahel võimalikult vähe. Aadel seevastu oli huvitatud tööjõust, koormistest ja sunnismaisuse ühepoolsusest – sellal kui talupere liikmed ei tohtinud omatahtsi elukohta vahetada, võis mõisnik oma mujale kolinud alamaid teatud aja vältel tagasi nõuda. Samuti võis mõisnik oma alamaid ka ilma maata müüa, kinkida, vahetada ja pantida. Tal oli õigus määrata nende tegevusala, pannes neid teenijaks või käsitööliseks.⁵

Varausaegse Euroopa juristid vaidlesid selle üle, kuidas saab pärisoristele talupoegadele kohaldada Rooma õiguse sätteid:⁶ olgu siis keiser Justinianuse 529. aasta kodifikatsiooni kujul, mida hakati hiljem nimetama *Corpus iuris civilis*’eks (edaspidi CIC)⁷, või niinimetatud üldise õigusena (*ius commune*)⁸. Küsimus oli eeskätt Justinianuse koodeksi orjade (*servi*) ja sunnismaiste koloonide (*coloni glebae adscripticii*)⁹ samastatavuses esiteks

⁵ Vrd Mati Laur, “Pärisorjus 18. sajandil”, *Eesti ajalugu IV: Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni*, toim. Mati Laur (Tartu: Ilmamaa, 2003), 190–200; Enn Küng, Aleksander Loit, Kalle Kroon, Aivar Põldvee, Marten Seppel, “Eesti- ja Liivimaa talurahva olukorrad Rootsi aja lõpul”, *Ajalooline Ajakiri*, 3(145) (2013), 375–403; Marten Seppel, “Talurahva olukord”, *Eesti ajalugu III: Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani* (Tartu: TÜ ajaloo ja arheoloogia instituut, 2013), 313–337; Katrin Kello, *Talupoja staatus Liivimaa positiivses õiguses: Rootsi aja pärand 18. sajandil*, lõputöö, juhendaja Mati Laur (Tartu Ülikool, 2000), <<http://dSPACE.utlib.ee/dSPACE/handle/10062/37463>> (17.07.2015).

⁶ Vt Hans-Georg Knothe, “Zur Entwicklung des Rechts der Gutsherrschaft im deutschen Ostseeraum im Spiegel von Mevius’ Abhandlung über die “Bauers-Leute”“, *Geschichte und Perspektiven des Rechts im Ostseeraum: Erster Rechtshistorikertag im Ostseeraum 8.–12. März 2002*, hrsg. von Jörn Eckert, Kjell Å. Modéer. Rechtshistorische Reihe, 251 (Frankfurt/M. et al.: Peter Lang, 2002), 237–274; Marion Wiese, *Leibeigene Bauern und Römisches Recht im 17. Jahrhundert: ein Gutachten des David Mevius*, Schriften zur Europäischen Rechts- und Verfassungsgeschichte, 52 (Berlin: Duncker & Humblot, 2006).

⁷ *Corpus iuris civilis*’e osadele viidates kasutame edaspidi traditsioonilisi lühendeid: *Inst[itutiones]*, *D[igesta = Pandectae]*, *C[odex] I[ustiniani]*.

⁸ Üldiseks õiguseks (*ius commune*, *gemeines Recht*) nimetatakse segu Rooma õiguse (CIC), kanoonilise õiguse ja kohaliku õiguse sätetest, mis kehtis Mandri-Euroopa õigusruumis hiliskeskajast 18.–20. sajandini. Lähemalt nt Susanne Lepsius, “*Ius commune*”, *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*, Band II, 14. Lieferung, 2. völlig überarb. u. erw. Aufl. (Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2011), 1333–1336; Tilman Repgen, “*Ius commune*”, *Usus modernus pandectarum: Römisches Recht, Deutsches Recht und Naturrecht in der Frühen Neuzeit: Klaus Luig zum 70. Geburtstag*, hrsg. von Hans-Peter Haferkamp, Tilman Repgen (Köln et al.: Böhlau, 2007), 157–173; Helmut Coing, *Europäisches Privatrecht, Band I: Älteres Gemeines Recht (1500 bis 1800)* (München: Beck, 1985), 34–42.

⁹ CI-s nimetatakse neid ka lihtsalt *adscripticii* või *coloni*, samuti *coloni originarii*, *agricoli* või *coloni censiti*, *tributarii* ja *inquilini*. Hans Josef Wieling, “Einleitung”, *Corpus der römischen Rechtsquellen zur antiken Sklaverei, Teil 1: die Begründung des Sklaverstatus nach ius gentium und ius civile* (Stuttgart: Steiner, 1999), 1; Knothe, “Zur Entwicklung

omavahel ja teiseks varauusaegsete pärisorjadega. Klassikalises Rooma õiguses (1. saj eKr – 3. saj pKr)¹⁰ jaotati inimesed nimelt ühemõtteliselt kaheks: vabadeks ja orjadeks.¹¹ Selline jaotus säilitati ka CIC klassikalises õigusest lähtuvates osades Institutsioonid ja Digestid, kuigi järelklassikalise ajastu (3.–6. saj) elutegelikkus oli varasemast märksa mitmekesisem. Ennekõike oli lisandunud suurtes mõisamajandites rakendatavate sunnismaiste rentnike ehk koloonide kiht, keda peeti CIC-s staatuse poolest vabaks, kuigi tegelikult (nii reaalselt kui juriidiliselt) oli nende seisund üsna lähedane orja omale.¹² Ühelt poolt allutati sunnismaised koloonid mitmetele orje käsitlevatele põhimõtetele ja näiteks seoses abieluga vaba ja kolooni vahel sätestati Justinianuse koodeksis, et sunnismaine koloon ei erine põhimõtteliselt orjast.¹³ Teisalt aga sisaldas CIC orjade ja koloonide jaoks erinevaid eeskirju, vastandades kolooni orjadele.¹⁴

Hans-Georg Knothe väidab, et küsimus sunnismaiste koloonide kuulususest orjade või vabade hulka oli üks tähtsamaid isikuõiguse küsimusi saksa õiguslikus kirjanduses varasel uusajal. Võimalikuks peeti nii sünni poolest vabu inimesi kui ka orje, kolooni ja vabakslastuid (*liberti*) käsitlevate sätete rakendamist. Knothe väitel nõustusid idapoolse Saksamaa juristid alates 16. sajandi lõpust enamasti väitega, et pärisorjus ja orjus on samastatavad sedavõrd, kui võrd see on võimalik kehtivate tavade ja seaduste raames.¹⁵ Niisiis sõltus Rooma õiguse kohaldamine konkreetsest situatsioonist ajas ja ruumis ning õiguseõpetlaste, advokaatide ja kohtute tõlgendustest.¹⁶

des Rechts”, 245; 246, märkus 27; koloonide mõiste ja õiguslike suhete kohta koos allikatekstidega: Wiese, *Leibeigene Bauern*, 59–70.

¹⁰ Rooma õiguse periodiseeringute kohta vt Hesi Siimets-Gross, “Rooma õigusteaduse kujunemine ja õitseng”, *Juridica*, 9 (2002), 626–634.

¹¹ Gaiuse Institutsioonid (Rooma 2. sajandi juristi teos) 1.9.: *Et quidem summa divisio de iure personarum haec est, quod omnes homines aut liberi sunt aut servi* (Isikuteõiguse peamine jaotus on see, et kõik inimesed on kas vabad või orjad).

¹² Wiese, *Leibeigene Bauern*, 59–70.

¹³ CI 11.48.21.

¹⁴ CI 11.48.19; 11.48.21. Wieling, *Einleitung*, 11–14; Wiese, *Leibeigene Bauern*, 60.

¹⁵ Knothe, “Zur Entwicklung des Rechts”, 244–251.

¹⁶ *Ibid.*, 248–250, 259–264. Pärisorjuse mõiste ja õigusliku sisu kohta vt lähemalt Marten Seppel, “Three definite conclusions on indefinable serfdom”, *Chronica: Annual of the Institute of History, University of Szeged*, 9/10 (2011), 213–219; Marten Seppel, “Mis on pärisorjus?”, Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2007 (Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2008), 179–191; Coing, *Europäisches Privatrecht*, 206–209; Kurt Andermann, “Leibeigenschaft”, *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte, Band III*, 20. Lieferung. 2. völlig überarb. u. erw. Aufl. (Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2011), 771–777. Vt ka Peter Blickle, *Von der Leibeigenschaft zu den Menschenrechten: eine Geschichte der Freiheit in Deutschland* (München: Beck, 2003), 13–21 ja *passim*.

Tegemist on huvipakkuva aspektiga Rooma õiguse uusaegses retseptioonis. Kuid mitte ainult. Viimastel aastakümnetel on rõhutatud ka vastavate diskussioonide tähtsust inimõiguste ajaloos. Näiteks Winfried Schulze sõnul kujunes talupoegade õigusi käsitlev juriidiline mõttevahetus varasel uusajal välja tänu sellele, et pärast Saksa suurt talurahvasõda (1524–26) püüdis riigivõim suunata talupoja ja isanda konflikte kohtulikesse rööbastesse. See oli osa niinimetatud õiguslikustumisest (*Verrechtlichung*). Saades tuge talupoegade aktiivsest protsessimisest, toetas kõnealune diskussioon ka võõrandamatute inimõiguste ideed.¹⁷ Sarnaselt Schulzele rõhutavad ka Peter Blickle ja Wolfgang Schmale argise õiguspraktika tähtsust Saksa inimõiguste diskursuse kujunemisel, osutades, et selle lähtekohti ei tohiks taandada vaid loomuõiguse ideestikule.¹⁸

Käesolevas artiklis vaatleme isiku staatuse (vaba *versus* pärisori) käsitlemist Eestimaa provintsi kohtutes 18. sajandi viimasel veerandil, täpsemalt asehaldusajal (1783–96), mis oli õiguslikult eristuv periood Venemaa tsaaririiki kuuluva Eestimaa õigusajaloos (lähemalt allpool). Keskendume sellele, kuidas kasutati kohtute otsustes ja poolte väidetes erinevaid õigusallikaid, sealhulgas kohalikku *versus* Rooma õigust, ning milliste argumentidele ja tõlgendustele sealjuures toetuti.

Vaatamata võrdlemise heale säilimisele¹⁹ ja paljulubavale sisule on kohtumaterjalid seni Eesti varauusaja õigusajaloos peaaegu kasutamata allikaliik. 18. sajandi talurahvaga seotud õiguslike küsimuste uurimisel on kohtumaterjale kasutatud pisteliselt konkreetsete konfliktide (eriti Vohnja Jaani protsessi) uurimiseks²⁰ ning ilmunud on ülevaatlik allikakogumik

¹⁷ Winfried Schulze, “Der bäuerliche Widerstand und die “Rechte der Menschheit”“, *Grund- und Freiheitsrechte im Wandel von Gesellschaft und Geschichte: Beiträge zur Geschichte der Grund- und Freiheitsrechte vom Ausgang des Mittelalters bis zur Revolution von 1848*, hrsg. von G. Birtsch (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1981), 41–56.

¹⁸ Blickle, *Von der Leibeigenschaft zu den Menschenrechten, passim.*; Wolfgang Schmale, *Archäologie der Grund- und Menschenrechte in der Frühen Neuzeit: ein deutsch-französisches Paradigma* (München: Oldenbourg, 1997), 451–452.

¹⁹ Näiteks on säilinud kõik Eestimaa ülemmaakohtu protokolliraamatud (sh otsused) alates 1726. aastast, samuti asehaldusaegsete Tallinna ülemmaakohtu tsiviilasjade osakonna ja Tallinna tsiviilasjade kohtupalati protokolliraamatud, v.a tsiviilasjade kohtupalati protokolliraamatud 1793. aasta kohta. Muude kohtuallikate säilimise kohta vt ka Katrin Kello, *Isikliku sõltuvuse piirid ja tunnused 18. sajandi Liivi- ja Eestimaa päriskuuluvuse teket või muutmist käsitlevate kohtuotsuste põhjal*, magistritöö, juhendaja Mati Laur (Tartu Ülikool, 2003), <<http://hdl.handle.net/10062/37462>> (17.07.2015), 65–71, 14–15.

²⁰ Juris Vīgrabs, *Die Rosensche Deklaration vom Jahre 1739: ein Beitrag zur Geschichte der Leibeigenschaft in Livland und Estland* (Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv, 1937), 61–105.

rannarootslaste võitluste kohta oma privileegide säilitamisel.²¹ Muud isikute või kogukondade staatusega seotud kohtuasjad on seni mainimist leidnud vaid möödaminnes.²² Kohtumaterjale on kasutatud ka kriminaalasjade ja materjalides peegelduva kohtuvälise tegelikkuse uurimiseks.²³ Kuid õigusajaloolisest, eraõiguse ja juriidilise praktika perspektiivist, näiteks õigusallikate tõlgendamise ja retseptiooni kui sellise uurimiseks, on selle aja kohtuallikad Eestis peaaegu avastamata. Seega on käesoleva uurimuse üks eesmärk kohtuotsuste ja kohtutoimikute potentsiaali esiletõstmine õigusajaloo uurimisel.

Artiklis vaadeldav ajastu on õigusajalooliselt huvitav, kuna just siis toimus Euroopas ja Eestis murrang suhtumises orjusse ja pärisorjusse.²⁴ Senine ajalookirjutus on palju käsitlenud seda, kuidas pärisorjus oli 18. sajandi lõpupoole üheks teravamaks probleemiks ja diskussiooniobjektiks nii Balti provintssides kui ka Kesk- ja Ida-Euroopas tervikuna. Ühelt poolt keskendus arutelu pärisorjuse sotsiaalmajanduslikele aspektidele ja tagajärgedele (nn agraarküsimusele), teisalt selle moraalsele ja ideoloogilisele õigusta(ma)tusele. Liivi- ja Eestimaalt on programmilise pärisorjuse kriitikaga tuntud eriti sellised nimed nagu Eisen, Jannau, Petri, Friebe, Snell ja Merkel. Kuid ka laiemalt tõusis pärisorjuse küsimus 18. sajandi lõpu Baltikumis üha tähtsamaks ühiskondlike diskussioonide teemaks.²⁵

²¹ *Antifeodal'naya bor'ba vol'nykh shvedskikh krestyan v Éstlyandii XVIII–XIX vv.: sbornik dokumentov*, sost. S. Vakhre, H. Piirimyae, A. Einpaul', red. Y. Madisson (Tallinn: Eesti Raamat, 1978). Vt ka nt Madis Kanarbik, *Vormsi rootsi talupoegade õiguslik seisund ja mõisavastane võitlus 18. sajandil ja 19. sajandi esimesel poolel*, diplomitöö, juhendaja Sulev Vahtre (Tartu, 1985; käsikiri TÜ ajaloo ja arheoloogia instituudi raamatukogus); Anne-Ly Sinioja, *Noarootsi kihelkonna rootsi talupoegade võitlus oma privileegide eest 18. sajandil ja 19. sajandi esimesel poolel*, diplomitöö, juhendaja Helmut Piirimäe (Tartu 1986; käsikiri TÜ ajaloo-osakonna raamatukogus).

²² Nt Enn Tarvel, *Lahemaa ajalugu* (Tallinn: Eesti Raamat, 1983), 128; Janis Zutis, *Ostzeiskii vopros v XVIII veke* (Riga: ARR knigoizdatel'stvo, 1946), 241–244.

²³ Nt Mati Laur, “Kohtumõistmine vallasemade üle Pärnu maakohtus 1740. aastatel”, *Tuna*, 4 (2008), 16–25; Ken Ird, *Sodoomiajuhtumid varauusaegses Eestis Pärnu maakohtu materjalide põhjal*, magistratöö, juhendaja Mati Laur (Tartu Ülikool, 2013), <https://dSPACE.utlib.ee/dSPACE/bitstream/handle/10062/33648/Ken_Ird_mag2013.pdf> (17.07.2015).

²⁴ David Brion Davis, *The problem of slavery in Western culture* (New York: Ithaca, 1966), *passim*.

²⁵ Vastava diskussiooni ja laiema õhustiku kohta Baltikumis vt nt Blumbergs, *The nationalization of Latvians*, *passim*; Pauls Daija, “Rahvuse avastamine ja ilmalik pööre Liivimaa läti kirjanduses 1760. aastatel”, *Balti kirjasõna ja kultuurielu valgustusajastu peeglis*, koost. Katre Kaju, Eesti Ajalooarhiivi toimetised 21 (28) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014), 68–79; Roger Bartlett, Erich Donnert, “Einleitung”, J. G. Eisen, *Ausgewählte Schriften: Deutsche Volksaufklärung und Leibeigenschaft im Russischen Reich*, Quellen zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas, 2 (Marburg: Verlag Herder-Institut,

Venemaal anti juba alates 1775. aastast korduvalt välja seadusi, mis keelasid vabu inimesi pärisorjastada – Eestimaal jõustusid vastavad sätted 1783.²⁶ Võib oletada, et laiemaltki tõlgendati kehtivat õiguskorda, sealhulgas Rooma õigust, nüüd varasemast pärisorjuse-kriitilisemalt.²⁷ Võimalik, et just nimetatud põhjustel sagesid asehaldusajal ka talupoegade vabaduse nõudmise kohtuasjad, mida käesolevas artiklis vaatleme.

Järgnevas anname esmalt ülevaate pärisorjuse tuvastamisest varasel uusajal ning 18. sajandi Eestimaal kehtinud, päruskuuluvust puudutanud õigusallikatest. Seejärel kirjeldame asehaldusaegset kohtusüsteemi ning vaatleme uurimuse aluseks olevaid allikaid – kohtuasju *in puncto libertatis*. Keskendume sellele, kuidas kasutati kohtute otsustes ja poolte väidetes erinevaid õigusallikaid, sh kohalikku *versus* Rooma õigust, milline oli viimaste osakaal ja vahekord ning milliste positsioonide, argumentide ja tõlgendustega need seostusid. Kokkuvõtteks arutleme isiku vabadust puudutavate kohtuprotsesside paigutumise üle üldisemasse pärusõltuvust puudutavasse diskussiooni 18. sajandil.

Päruskuuluvuse tunnused ja tuvastamine varasel uusajal

Varauusajal olid pärusõltuvuse olemuslikeks tunnusteks mõisniku õigus määrata sõltlase elukohta ja eluala ning see, et sõltlane ise ei saanud sõltuvussuhet lõpetada. Olenevalt ajast ja kohast puudus tal õigus asuda isanda loata kas mujale talu pidama või üldse teisale elama. Kui ta seda

1998), 1–107 (24–50); Jürgen Heeg, *Garlieb Merkel als Kritiker der livländischen Ständegesellschaft: zur politischen Publizistik der napoleonischen Zeit in den Ostseeprovinzen Russlands*, Europäische Hochschulschriften III: 718 (Frankfurt/M. et al.: Lang, 1996), 39–110; Indrek Jürjo, “Prantsuse revolutsiooni mõjust ja retseptisioonist Baltimaadel”, *Akadeemia*, 4 (1989), 825–849; Indrek Jürjo, *Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel, 1737–1819* (Tallinn: Riigiarhiiv, 2004), 242–251; Kairit Kaur, “Baltisaksa aadlidaamid pärisorjusest: kolm häält 18. sajandi lõpust”, *Balti kirjasõna ja kultuurielu valgustustajastu peeglis*, Eesti Ajalooarhiivi Toimetised 21 (28), koost. Katre Kaju (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014), 80–92; Margērs Stepermanis, *Lielās liesmas atblāzma: Latvija franču buržuāziskās revolūcijas laikā 1789–1798* (Rīga: Zinātne, 1971).

²⁶ Keiserlik armumaniifest 17.03.1775 (väljaandes *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii s 1649 g.* (SPb, 1830) (edaspidi PSZ), 14275, 46; senatiukaas 05.10.1780 (PSZ, 15070); Katariina II ukaas 20.10.1783 (PSZ, 15853); Eestimaal publitseeritud korraldus (edaspidi EP) 15.03.1784 (RA, EAA.7.1.220-a, l. 27–32), 19; 1785. aasta linnakorraldus (*Stadt-Ordnung: auf Allerhöchsten Befehl aus dem russischen übersetzt von C. G. Arndt. Oberpahlen 1786* (edaspidi *Stadt-Ordnung*) (24.04.1785), § 79; senatiukaas 09.06.1791 (PSZ, 16970); LP 26.04.1795; vrd Alfrēds Altements, “Vidzemes dzimtzemnieku bēglu gūstišana 18. gadsimteņa pēdējā ceturksnī”, *Veltījums izglītības ministram un profesoram dr. h. c. Augustam Tentelim*, red. T. Zeids (Rīgā: Ramaves apgāds, 1936), 160–165 (160).

²⁷ Davis, *The problem of slavery*, 402–408, 412–416.

loaga või loata juhtus tegema, oli isandal õigus teda oma valdusse tagasi nõuda. Tähtis mõiste oli siinjuures “pärussõltuvuse presumpsioon”. See tähendas, et kui mõisniku ja talupoja vaidlus talupoja staatuse või sellega seotud koormiste üle jõudis kohtusse, ei pidanud oma nõuet põhjendama mitte koormisi nõudev või talupoja isiklikku sõltuvust väitev mõisnik, vaid nõude paikapidavust vaidlustav talupoeg.²⁸ Mecklenburgis sõnastas sellise eelduse Johann Friedrich Husanus aastal 1590,²⁹ Pommeris seadustati see aastal 1616 ja Ees-Pommeris 1645,³⁰ Brandenburgis aastal 1653.³¹ Liivimaal võib kõnelda vastava eelduse sätestamisest hiljemalt aastal 1668 (lähemalt allpool). Eestimaal kehtis pärussõltuvuse eeldus tavaõiguslikult ning kõigile taluinimestele – ka neile, kes olid pärit välismaalt – laiendati see lõplikult aastatel 1751–53 (lähemalt allpool).

Pärussõltuvuse eeldus laienes inimesele juhul, kui ta omas sellele sõltuvusele viitavaid tunnuseid. 17. sajandi Stralsundi juristi David Meviuse järgi³² tuli pärisorja staatust eeldada järgmiste isikute puhul: pärisorja

²⁸ Johann Leonhard Hauschild, *Juristische Abhandlungen von Bauern und deren Frohndiensten, auch der in Rechten gegründeten Vermuthung ihrer natürlichen Freyheit, ingleichen von verschiedenen irrigen oder guten Vorschlägen zu Verbesserung der Justiz, theils anjetzo verbessert, theils ganz neu herausgegeben und mit einem zureichenden Register versehen* (Dresden & Leipzig: Gerlach, 1771), 37, 69–116, 139–152. Vt ka Knothe, *Zur Entwicklung des Rechts*, 251–254, 261; vrd Winfried Schulze, “Die Entwicklung des “teutschen Bauernrechts” in der frühen Neuzeit”, *Zeitschrift für neuere Rechtsgeschichte*, 12 (1990), 127–163 (138–154).

²⁹ Johann Friedrich Husanus, *Tractatus de servis seu hominibus propriis, in quo tum veteris, tum hodiernae Servitutis Jura breviter ac dilucidè explicantur* (Hamburg: Wolff, 1590); viidanud Schulze, “Die Entwicklung des “teutschen Bauernrechts””, 134, 143.

³⁰ Knothe, “Zur Entwicklung des Rechts”, 255–256.

³¹ Werner Troßbach, *Bauern 1648–1806*, Enzyklopädie Deutscher Geschichte, 19 (München: Oldenburg, 1993), 7.

³² David Mevius, *Ein kurtzes Bedencken über die Fragen, so von dem Zustand, Abforderung und verwiederter Abfolge der Bauers-Leute, zu welchem jemand Zuspruch zu haben vermeynet, bey jetzigen Zeiten entstehen und vorkommen, Worinn die gantze Materie von Natur und Eigenschafft der Leibeigenen, wozu Sie dero Eigenthums-Herren, und diese hinwiederum Ihnen verbunden, wie einer gegen den andern zu seiner Befugniß gelangen könne, und was für ein Process dabey zu observiren sey, kurtz und deutlich fürgestellt wird* (Stettin, 1721). 1645. aastal esmatrükis ilmunud teost peetakse üheks pärisorjuse juriidiliseks põhjenduseks ja õigustuseks. Raamat läks käibele üldtunnustatud käsiraamatuna ja sellest avaldati kordustrukke kuni aastani 1773. Meviuse üldistused ja kohati poleemilised seisukohad toetuvad seadustele, üldistele ja kohalikele õigusarusaamadele ning kohtupraktikale. Analüüsides ja põhjendades praktikas rakendatavaid õiguslikke põhimõtteid, vaeb Mevius üksikasjalikult sõltuvussuhtesse astumist, kuuluvuse muutmist, sõltlase äratundmist ja sõltuvusest vabanemist idapoolsel Põhja-Saksamaal: missugustele argumentidele toetudes võib kellelegi kui oma pärusalamale pretendeerida, kuidas pärusalamana väljanõutavat talupoega esitatud nõude vastu kaitsta ja mismoodi vastavat kohtuasja menetleda. Vt lähemalt Schulze, “Die Entwicklung des “teutschen

naine ja lapsed; pärisorjana (koos mõisaga või eraldi) ostetud isikud; isikud, kes on võtnud kanda pärisorjale iseloomulikke koormisi (ennekõike teokoormist) või on neid ühes kohas piisavalt kaua kandnud ja kelle vabadus või senine kuuluvus on seega aegunud; isikud, kes on end ise kunagi nõudja sõltlaseks nimetanud ning samuti isikud, kes on kohtus kunagi kellegi pärusalamaks tunnistatud.³³ Mevius leidis seega, et mõisahärruslikus süsteemis kehtib pärusõltuvuse presumptsioon just tavalise, see tähendab teokoormisi kandva talupoja suhtes. Teokoormisega nõustumine oli Meviuse käsitusel ka peamine viis, kuidas vaba inimene astus pärisorja staatusesse.³⁴ Tähtis tunnus oli ka laiemalt isiku “pärisorjana kohtlemine”, mis teokoormise kõrval hõlmas näiteks teenimist ilma tööle vastava palgata ja allumist kodukarile.³⁵ Lubades end pärisorjana kohelda, tunnistab inimene oma sõltuvust. Et aga ka pärisori võis tasuda raharenti ning vaba

Bauernrechts””, 147, 149; Heinrich Kaak, *Die Gutsherrschaft: theoriegeschichtliche Untersuchungen zum Agrarwesen im ostelbischen Raum* (Berlin & New York: de Gruyter, 1991), 161; Knothe, “Zur Entwicklung des Rechts”, *passim*; Wiese, *Leibeigene Bauern, passim*; David Mevius (1609–1670): *Leben und Werk eines pommerschen Juristen von europäischem Rang*, hrsg. von N. Jörn, Schriftenreihe der David-Mevius-Gesellschaft, 1 (Hamburg: Kovac, 2007), *passim*. Kõrvutus Meviuse teosega lubab paremini aimata ka Eestimaaal esinenud arusaamade päritolu ja eripärasid.

³³ Mevius, *Ein kurtzes Bedencken*, 20–58. Lisaks arvas Mevius, et “ühiskonna huvides” tuleks legitiimseks pidada ka rändavate kerjuste kohtulikku pärisorjastamist (*ibid.*, 60–62).

³⁴ Roberts Vipers rõhutab, et teokoormis (*Bauerspflcht*) on Meviusel pärisorjuse (*Leibeigenschaft*) sünonüümiks. Roberts Vipers, “Dzimbüšanas teorijas un prakses mācības grāmata 17. g.s. vidū”, *Tautas vēsturei: veltījums profesoram Arvedam Švābem* (Rīga, 1938), 211–224 (219, 221). Ūksiti võis talupoeg olla pärisorja sünonüümiks. Meviuse sõnul nimetatakse talupoegadeks Pommeris, Brandenburgis, Mecklenburgis, Holsteinis ja mujal mitte kõiki maaharijaid, vaid eeskätt neid, kes teevad tegu ja kes, olles ühtlasi pärisorjad, ei tohi oma talust lahkuda ning peavad sellest härra soovi korral loobuma. Mevius, *Ein kurtzes Bedencken*, 8. Sama ilmneb ka Eestimaa kohtuotsuste tekstidest ja osapoolte argumentidest (kui vähegi võimalik, toodi teotöö või “pärisorjuslikud andamid” asjaosalise sõltuvuse tunnuseks alati välja) ning talupoegadest tunnistajatele vabadustaotluste protsessides esitatud küsimustest. Nii tunnistajate ütlustes kui ka advokaatide väidetes seostati teokoormis otseselt pärusõltuvusega ja teo nõudmist nimetati sageli pärisorjastamiseks või selle katseks (allikate kohta vt lähemalt allpool). Teokoormise negatiivsete, vabaduse puudumisele osutavate konnotatsioonide kohta vt ka Wolfgang Schmale, *Bäuerlicher Widerstand, Gerichte und Rechtsentwicklung in Frankreich: Untersuchungen zu Prozessen zwischen Bauern und Seigneurs vor dem Parlament von Paris (16.–18. Jh.)* (Frankfurt/M.: Klostermann, 1986), 161, 170–171; Schulze, “Die Entwicklung des “deutschen Bauernrechts””, 154–157.

³⁵ Mevius, *Ein kurtzes Bedencken*, 29. Samal viisil nagu talupoja puhul teotööd, võidi mõisateenijate puhul pärusõltuvuse tunnuseks pidada kas ilma palgata või võrreldes vabale inimesele makstava palgaga väga väikese palga eest teenimist (Latvijas Valsts vēstures arhīvs (edaspidi LVVA), 6012.1.33, 13.–18. lpp. Riia ülemmaakohtu otsus 28.01.1786; vrd RA, EAA.5.1.504, l. 28–29; Hermann Grenbergi esindaja Rosenmülleri

inimene kanda teokoormist, tekitas kumbki vaid vastava eelduse ja kum-
mastki tunnusest ei piisanud üheseks otsustamiseks kellegi staatuse üle.

Teisalt kasutati loomuõigusest või inimese põhiõigustest lähtuvaid
argumente Euroopa kohtutes juba 17. sajandil.³⁶ Sealjuures viidati Rooma
õigusele, mis sisaldas *favor libertatis*'t ehk "vabaduse soosingut". Esiteks
tuli selle põhimõtte kohaselt juhul, kui tõendeid oli kellegi sõltuvuse või
vabaduse kasuks võrdselt, langetada kohtuotsus vabaduse kasuks. Teiseks
tulenes *favor libertatis*'est vabaduse presumptsioon ehk põhimõte, et tõen-
dada tuleb orjana välja nõutava isiku orjust, mitte vabadust.³⁷ 18. sajandil
sattusid isikliku sõltuvusega seotud koormised, eriti teokoormis, isikuva-
badust piiravatena üha tugevama kriitika alla ning Rooma õigusest pärit
favor libertatis koos vabaduse presumptsiooniga tõusis argumentina veelgi
rohkem esile.³⁸ Nagu käesolevas artiklis selgub, kasutasid seda argumenti
usinalt ka Eestimaal vabadust väitvate poolte advokaadid. Sellegi poolest
oli vabaduse eelduse rakendamine piirkondades, kus pärisorjus haaras
suuremat osa talurahvast, mõeldav vaid tavalisest talupojast selgelt erine-
vate inimeste puhul.³⁹

Nagu eespool öeldud, diskuteerisid varauusaja juristid selle üle, kui-
võrd saab pärisoristele talupoegadele kohaldada Rooma õiguse sätteid.
Rooma õiguses tegid vabadust soosivad põhimõtted vabaduse kaotamise
ja loovutamise keeruliseks. Näiteks oli Antiik-Roomas keelatud end ise
orjusse anda. Ühes 314. aastast pärit korralduses öeldi isegi, et orjana ela-
nud vaba inimene ei muutu orjaks 60 aastaga.⁴⁰ Kui aga ori oli 20 aastat
elanud vabana, sai ta vabaks.⁴¹ Rooma õiguses kehtis vabaduse aegumatus
põhimõtte koguni sel määral, et eristati orjaks *olemist* ning orjana *elamist*.
Näiteks juhul, kui keegi oli end ise orjusse müünud, selleks et teist petta,
raha kasseerida ja lasta end jälle vabaks tunnistada, tunnistati ta vabaks,
kuid ta pidi elama edasi orjana.⁴² Orjaks ei võinud vaba inimene muutuda

apellatsioon tsiviilasjade kohtupalatisse 17.04.1794; RA, EAA.858.1.321, l. 505–509; Ees-
timaa ülemmaakohtu otsus 06.03/08.03.1801).

³⁶ Schmale, *Archäologie der Grund- und Menschenrechte*, 412, 421, 447; Schulze, "Die
Entwicklung des "teutschen Bauernrechts"", 145.

³⁷ Coing, *Europäisches Privatrecht*, 211.

³⁸ Schulze, "Die Entwicklung des "teutschen Bauernrechts"", 138–154; Prantsusmaa
kohta vrd Schmale, *Bäuerlicher Widerstand*, 81–84, 175.

³⁹ Vrd Schulze, "Die Entwicklung des "teutschen Bauernrechts"", 134, 143; Knothe, "Zur
Entwicklung des Rechts", 255–256.

⁴⁰ CI 7.22.3, vt ka CI 7.14.6: orjana elamine orjaks ei tee. Wieling, *Einleitung*, 29; 137–138,
kommentaar 255.

⁴¹ CI 7.22.2.

⁴² D 40.12.40.

ka igamise teel ehk asja omandamisega selle pikaajalise valdamise kaudu.⁴³ Sarnane lugu oli koloonidega. Kolooni liikumisvabadus võis aeguda 30 aastaga ja ta võis muutuda sunnismaiseks, kuigi samas rõhutati kolooni isikliku vabaduse jätkuvat aegumatust.⁴⁴

Varauusaja saksa juristid pidasid võimalikuks kohaldada kaasaja pärisorisele talupojale CIC sunnismaiseid kolooni, orje ja nii vabakslastuid kui ka tavalisi vabu inimesi käsitlevaid sätteid valikuliselt.⁴⁵ Kuigi 16. sajandi lõpuks leidis idapoolsel Saksamaal tunnustust seisukoht, et pärisorjus on orjusega põhimõtteliselt samastatav, mõõnsid ka selle seisukoha printsiipiaalsemad esindajad, et Rooma orjaõigus pole kaasajal siiski täiel määral rakendatav.⁴⁶ Näiteks põhjendas Mevius vabatahtliku või aegumise teel tekkinud sunnismaistumise õiguspärasust.⁴⁷ Rooma õiguses erines sunnismaine koloon orjast selle poolest, et ta oli isikuna vaba. 18. sajandil peeti võimalikuks nii orja- kui kolooniõigusele vastavat lähenemist. Ühe tõlgenduse järgi sai inimene olla kas vaba või sunnismaine pärisori – sel juhul vaadeldi pärustalupoegi orjaõiguse alusel. Teise tõlgenduse järgi oli aga ka uusajal võimalik kolooniõigusega sarnane eristus sunnismaisuse ja isikliku vabaduse vahel.⁴⁸

Mevius põhjendas igapäevase õiguse oma vabadusest loobuda (st siduda end alatiseks teokohustusega) ning vabaduse aegumise võimalikkust väitega, et orjus ja pärisorjus pole võrreldavad. Orjade kohta käivat sätet ei saanud Meviuse sõnul kohaldada pärustalupoegadele, sest viimased ei satu pärusõltuvusse astudes põlatud orjaseisusesse (*in den verächtlichen knechtlichen Stand*) nagu Roomas, vaid säilitavad vabaduse kõiges selles, mis ei puutu nende sõltlasekohustustesse.⁴⁹ Knothe nimetab seda pärisorja kahetise staatuse funktsionaalseks tõlgenduseks: pärisori on (päris) ori kõiges, millest sõltub edukas mõisamajapidamine, ülejäänus aga vaba inimene. Niisugune tõlgendus ei soosinud küll vabaduse nõudjat, kuid tuli

⁴³ Inst 2.6.1.1.

⁴⁴ CI 11.4.8.19 ja CI 11.4.8.23.1. Siiski võidi 424. aastal keisrite Honorius ja Theodosius antud korraldust, et 30 aasta pärast aeguvad kõik hagid, sh need, mis varem olid igavesed (CI 7.39.3.2), tõlgendada ka nii, et sellega tühistati varasem põhimõte, mille kohaselt vaba inimese õigus oma vabadust välja nõuda ei aegunud: Wieling, *Einleitung*, 29; 137–138, kommentaar 255; 144, kommentaar 270.

⁴⁵ Wiese, *Leibeigene Bauern*, 129–138.

⁴⁶ Knothe, “Zur Entwicklung des Rechts”, 244–251, 259–264; Coing, *Europäisches Privatrecht*, 210–211; Wiese, *Leibeigene Bauern*, 137–138.

⁴⁷ Mevius, *Ein kurzes Bedencken*, 14, 26, 39.

⁴⁸ Vt selle küsimuse kohta Eestimaa kohtupraktikas allpool Esko Juhanni kohtuasja juures.

⁴⁹ Mevius, *Ein kurzes Bedencken*, 26, 39.

kasuks vaieldamatus sõltlasestaatuses olijale – kõiges, mis ei puutunud (teo)koormistesse ja sunnismaisusse, kehtisid tema jaoks selle põhimõtte kohaselt samad seadused, mis vabade jaoks.⁵⁰

Päruskuuluvuse reguleerimine kohalikes seadustes ja korraldustes

Tollases Euroopa õigussüsteemis, sealhulgas Eestimaal, kehtisid üheaegselt väga erinevad õigused – linna- ja maaõigused, rüütli- ja keisriõigused ning subsidiaar- ehk abiõigusena üldine õigus Saksa, kanoonilise ja Rooma õiguse seguna. Väljaspool linnu jagunesid õiguse allikad põhimõtteliselt neljaks: kohalik tavaõigus, seisuste õigused (privileegid), kas seisuste endi või riigivõimu poolt antud aktid ning subsidiaarne Rooma õigus osana üldisest õigusest.⁵¹

Eestimaal kehtis 18. sajandi lõpus endiselt 1650. aastaks Tallinna linnusekohtu assessori Philipp Crusiuse poolt kodifitseeritud rüütli- ja maaõigus (*Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Land-Recht*, edaspidi Eestimaal rüütliõigus).⁵² Kuuest raamatust koosneva kodifikatsiooni neljas, võla- ja asjaõiguse raamat sisaldas ka peatükki “Talupoegadest” (ptk 18).⁵³ Selles leiduvad peamiselt pagenud talupoegade tagasinõudmist ja väljaandmist puudutavad sätted ning sanktsioonid pagenu varjamise ja abistamise eest. Peatükki alustab pärusalama lühidefinitioon (§ 1): “Pärustalupojad (*die Erbbauern*) ja need, kes neist sünnivad, samuti nende vara ja omand on isanda võimuses ega tohi tema loata mujale minna.” Järgmised paragrahvid täpsustavad mõisnikest osapoolte õigusi ja kohustusi juhtudel, kui mõni talupoeg saabub talupidamise sooviga võõrasse mõisa ja kui pärushärra mõnda oma mujal

⁵⁰ Knothe, “Zur Entwicklung des Rechts”, 260–264, 272–273.

⁵¹ Vt lähemalt nt Peter Oestmann, *Rechtvielfalt vor Gericht: Rechtsanwendung und Partikularrecht im Alten Reich*, Rechtsprechung. Materialien und Studien, 18 (Frankfurt/M.: Klostermann, 2002), 5–7; Dietmar Willoweit, “Struktur und Funktion intermediärer Gewalten im Ancien Régime”, *Gesellschaftliche Strukturen als Verfassungsproblem*, Beihefte zu “Der Staat”, 2 (Berlin: Duncker & Humblot, 1978), 9–27 (18–22, 27); Gerhard Immel, “Typologie der Gesetzgebung des Privatrechts und Prozeßrechts”, *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte, Bd. 2: Neuere Zeit (1500–1800). Das Zeitalter des Gemeinen Rechts, Teilband 2: Gesetzgebung und Rechtsprechung*, hrsg. von H. Coing (München: Beck, 1976), 3–96 (73, 79, 82–83); Heinz Mohnhaupt, “Potestas legislativa und Gesetzesbegriff im Ancien Régime”, *Jus Commune*, 4 (1974), 188–239 (214–219).

⁵² Eestimaa rüütli- ja maaõiguse esimene trükiväljaanne oli *Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Land-Rechte*, Sechs Bücher, 1. Druck, mit erläuternden Urkunden und ergänzenden Beilagen herausgegeben von Johann Philipp Gustav Ewers (Dorpat: Meinshausensche Buchhandlung, 1821), 141–481.

⁵³ Ewers, *Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Land-Rechte*, 380–385.

asuvat alamat tagasi tahab. Pagenud talupoja väljanõudmiseks oli ette nähtud 30-aastane aegumistähtaeg (§ 13). Sunnismaisust ja kuuluvusküsimuste lahendamist (millise mõisa juurde pärustalupoeg kuulub) ei käsitlenud vaid peatüki viimane, 14. paragrahv, kus on kirjas mõisniku kodukariõigus ning kohtuasutuste kriminaalkohtuõigus pärustalupoegade üle.

Kui Eestimaa positiivne õigus ei sisaldanud sätet, mis näinuks ette seni vabade inimeste pärisorjastumise, siis sellise sätte võis leida Liivimaalt, nn Clas Totti maa(politsei)korraldusest (edaspidi Liivimaa maapolitseikorraldus), mille kuues peatükk on “Talupoegade väljaandmisest”.⁵⁴ Nimetatud peatüki 16 paragrahvi kirjutasid ette pagenute väljaandmise korralduse ning määratlesid pärusalamaks loetava isiku tunnused, st defineerisid väljaandmisele kuuluvad pärussõltlased: keda ja millistel asjaoludel on ühel või teisel mõisnikul õigus pidada oma pärusalamaks ja mujalt tagasi nõuda. Erinevalt Eestimaa rüütliõiguse vastavast peatükist oli selle peatüki sihiks aga ka pärusalamate hulka loetavate isikute ringi võimalikult mitmekülgne määratlemine.⁵⁵ Selles seoses pakuvad eriti huvi paragrahvid 2, 3, 12 ja 14, mille eesmärk oli välismaalt Liivimaale pagenud pärisorjade, ent võimalik, et ka vabade inimeste kinnistamine Liivimaal. Paragrahv 2 luges Liivimaa aadlikule kuuluvaks ka tema maal esmakordselt talupe-remeheks hakanud “võõra” lapsed, “sealhulgas kõrtsmikud, aednikud ja käsitöölised, kui nad on sündinud pärisorjadena”.⁵⁶ Nõnda seadustati ilmselt Kuramaalt (Eestimaad kui sama riigi provintsi võõra maana ei käsitatud) pagenud talupoegade Liivimaal sündinud laste jäämine Liivimaale ka juhul, kui nende vanemad tulnuks Kuramaale välja anda. Seda kinnitab paragrahv 12, milles öeldakse, et välismaalt pärit, kuid Liivimaal abiellunud pagenu lapsed jäävad päruseks oma sünnikohas, samas kui Liivimaalt

⁵⁴ Nn Clas Totti korraldus sisaldus ametlikult tunnustatud maa(politsei)korralduste kogus *Lieffländische Landes-Ordnungen nebst dazu gehörigen Placaten und Stadgen* (Riga: G. M. Nöller, 1707) ning oli selle kogu tuumaks ja aluseks. Clas Totti korraldus pärines aastast 1668 (ametlikult kinnitati 1671). 1707. aasta kogumiku sisu ja koostamise kohta vt Leonid Arbusow jun., *Die Livländische Landesordnung von 1668*, Quellen und Forschungen zur baltischen Geschichte, 2 (Posen: W. F. Häcker, 1942), 1–41; Marten Seppel, “Veel kord Liivimaa 1668. aasta maapolitseikorraldusest”, *Sõnasse püütud minevik: in honorem Enn Tarvel*, toim. Priit Raudkivi, Marten Seppel (Tallinn: Argo Kirjastus, 2009), 190–204. Osa eksemplaride ilmumisaastana seisab tiitellehel 1705, kuid sisult ja paginatsioonilt identsed kiited sisaldavad ka 1706. aasta seadusi. Leheküljenumbritest nähtub, et kui Liivimaal viidati edaspidi “maakorrale” (*Landesordnung(en)*), peeti silmas just 1707. aasta väljaannet.

⁵⁵ Vt Arbusow, *Die Livländische Landesordnung*, 20–40.

⁵⁶ Jānis Zutis väitel oli see mõeldud mujalt pagenud pärisorjade kinnistamiseks, kuid 18. sajandi keskel hakkasid (riigi)võimud seda laiendama ka vaba päritolu inimestele, vt Zutis, *Ostzeiskii vopros*, 244.

pärit pärisorja lapsed järgnevad talle väljanõudmise korral. Muidugi püüti Liivimaale jätta ka täiskasvanuid endid – või vähemalt määratleda nende kuuluvus Liivimaa piires seniks, kuni keegi neid Kuramaale tagasi ei nõua. Sätestati nii nende inimeste pärisorjastumine, kes hakkavad Liivimaa aadlimaal taluperemeheks (§ 3), kui ka nende päruseks jäämine, kes olid end siin sulasrahva seas piisavalt püsivalt sisse seadnud, et lapsi saada (§ 14): “Kuramaalt, Leedust jne” pärit vabadik jääb päruseks seal, kus sünnivad ta lapsed, Liivimaalt pärit vabadik antakse aga nõudmisel välja. Nagu allpool näitame, viitasid vahel ka Eestimaal nii riigivõim kui ka kohtuprotsessi osapooled – kuid mitte kohtud oma otsustes – analoogia alusel Liivimaa maapolitseikorraldusele.

Eestimaal rüütliõigust täiendasid kubermanguvõimude korraldused (nn kubermangupatendid), kuid vaba inimese pärisorjastumise küsimust puudutasid neis korraldustes vaid mõned Katariina II aegsed sätted (lähemalt allpool).

Adramaarevisjonide ning nendega seotud üksikaktide ja korralduste mõju talupoegade seisundile ja kuuluvusele

Inimese staatust määratlevaid ettekirjutusi sisaldasid ka adramaarevisjonidega tegelevate asutuste (senati, kammerkolleegiumi, kindralkubermanuvalitsuste, ülema astme kohtute) korraldused ja revisjonikomisjonide otsused, sedavõrd kui need käsitlesid revisjonil registreerimise mõju registreeritute staatusele ja kuuluvusele.⁵⁷ Nimelt selgitati adramaarevisjonidel muuhulgas välja pagenud mõisaalamaid ning otsustati nende tagastamise või kinnistamise üle. Eestimaal, kus puudus Liivimaa maapolitseikorralduse kuuendale peatükile sarnane regulatsioon, oli revisjonide niisugune funktsioon riigi seisukohalt seda tähtsam, et Eestimaal arvestati riigimakse pärusalama staatuses olevate tööjõuliste meeste arvu järgi.⁵⁸ Nii võttis revis-

⁵⁷ Vt lähemalt Kello, *Isikliku sõltuvuse piirid ja tunnused*, 65–71. Eestimaal adramaarevisjonid toimusid aastatel 1725–26, 1732, 1739, 1744, 1750–51, 1756–57, 1765 ja 1774. Mati Laur, *Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783)* (Tartu: Kirjastus Eesti Ajalooarhiiv, 2000), 136–137.

⁵⁸ Põhimõtted, mille alusel ja kuidas mõisate adramaade arvu arvutada, muutusid korduvalt. Vt lähemalt Enn Tarvel, *Adramaal: eesti talurahva maakasutuse ja maksustuse alused 13.–19. sajandil* (Tallinn: Eesti Raamat, 1972), 157–161; Herbert Ligi, “1725.–1726. aasta adramaarevisjon, eriti Harjumaal”, *Eestimaal 1725.–1726. a. adramaarevisjon, I: Harjumaal: allikpublikatsioon*, koost. Aleksander Einpaul, Vello Naaber (Tallinn: Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv, 1988), 9–36 (18–19); Ilo Sildmäe, *Feodaal-pärisorjusliku tootmise ja feodaalrendi dünaamikast Eestimaal 18. sajandil* (Tartu: TRÜ, 1962), 27–28, 35, 40–41, 44–45, 47–48, 53–54, 60, 63, 65–66. Riigi huvid vastandusid mõisniku oma-

jonikomisjon endale mõnikord – 1744. aastal ja eriti 1750. aastatel – õiguse otsustada, keda ja mis asjaoludel millise mõisa alla kuuluvaks või millisesse staatusesse (vabaks või sunnismaiseks) arvata.⁵⁹ Talupoegade kuuluvuse alaste kohtuvaidluste vähenemine 18. sajandi keskpaiku⁶⁰ osutab sellele, et revisjonikomisjoni tegevus 1750. aastatel panigi need suhted üsna selgelt paika. Võimalik, et riigi huvid ja mõisnike pärusõigused suudeti Eestimaal ühendada nii, et teoreetiliselt ehk kohtu jaoks ühe või teise mõisa alla kirjapanemine pärusalama kuuluvust ei muutnud – pärihärrale jäi pagenud alama väljanõudmise õigus alles olenemata sellest, kas ja kellena oli viimane teise mõisa alla kirja pandud. Kuid argielus lähtuti igäühe kuuluvusest sinna, kus ta oli registreeritud. Näiteks öeldi Eestimaal pagenute varjamise vastastes korraldustes, et adrahohtunik peab tegelema nende pagenutega, kes on pagenud pärast viimast revisjoni, muudel juhtudel aga pöörduma korralduse saamiseks kubermanguvalitsuse poole. Siit võib välja lugeda, et argipraktika jaoks pani viimane revisjon asjad paika. Samas ei olnud nimetatud korraldustes midagi öeldud pärihärra õiguste aegumise kohta⁶¹ – mõisniku protesti korral langetas lõpliku otsuse siiski kohus.⁶²

Vaba *versus* sunnismaise staatuse üle otsustamise osas mõõnsid riigimaksude arvestajad aga otsesõnu, et tunnevad puudust Liivimaa maa-politisekorraldusega sarnasest regulatsioonist, mis võimaldaks pärusena kirja panna ka seni vabu inimesi: kuna maad mitteharivaid vabu inimesi revisjoniadramaade arvestamisel arvesse ei võetud, laekus riigile nende arvelt vähem makse.⁶³ Nii saatis 1750. aasta revisjonikomisjonis riigi huve esindav õuenõunik Ivan Melissino senatile soovitus maksustada vastavalt

dele, kellel oli kasulik kanda pärusalamate lahtrisse võimalikult vähem ning vabade ja võõraste lahtrisse võimalikult rohkem inimesi (Herbert Ligi, “18. sajandi Eestimaa adramaarevisjonide andmete usaldusvärsusest”, *Eesti NSV ajaloo küsimusi*, 9 (Tartu: TRÜ, 1977), 94–111 (103).

⁵⁹ *Ibid.*

⁶⁰ Vt Kello, *Isikliku sõltuvuse piirid ja tunnused*, lisa 1.

⁶¹ Vrd EP 22.08.1729 (RA, EAA.3.1.431, l. 175–176p) ja seda sanktsioonide osas põhjalikult laiendav EP 06.04.1731 (RA, EAA.858.1.102, l. 34–35p).

⁶² Vt lähemalt Kello, *Isikliku sõltuvuse piirid ja tunnused*, 51–54.

⁶³ Hoolimata hulga võõraste pärisorjastamisest oli juba 1744. aasta revisjonil tulnud üksikute mõisate revisjoniadramaade arvu vähendada. Põhjuseks peeti pagemist ja seda, et kaugemalt tulnud pagenud annavad end üles vabade inimestena, nii et vabade ja võõraste rühm ahvardabki aina kasvada. Sildmäe, *Feodaal-pärisorjusliku tootmise ja feodaalrendi dünaamikast*, 45, 48. 1750. aasta revisjoni komisjon otsustas seepärast järgida eelmise revisjoni põhimõtteid – vabaks inimeseks ei loeta kedagi, kes ei suuda oma vabadust dokumentaalselt tõendada, ja arvestusest jäävad välja üksnes need mõisateenijad, kes saavad harrastelt riided ja leiva ning palga ega kasuta maad. Puuduvad tõendid lubati tuua käesoleva ja järgneva revisjoni vaheajal. Sildmäe, *Feodaal-pärisorjusliku tootmise ja feodaalrendi dünaamikast*, 48, 50–52; Linnus, *Maakäsitöölised Eestis*, 24; Jüri Linnus,

varalisele olukorrale ka Eestimaa vabad inimesed. Senati poolt probleemiga tegelema pandud ametnikud nägid lahendust Liivimaa maapolitsekorralduse ptk VI paragrahvide 2 ja 3 rakendamises analoogia alusel, nõudes, et adramaade arvestusest ei jäetaks välja kedagi, kes olnuks Liivimaa maapolitsekorralduse ptk VI järgi pärustalupoeg. Nad nõudsid niisiis mitte vabade inimeste maksustamist, vaid nende pärisorjastamist. Eestimaa revisjonikomisjon vaidles mõlemale seisukohale vastu, kinnitades, et kohalikud tavad ei luba ei vabade inimeste maksustamist ega nende kaasamist mõisa revisjoniadramaade arvestusse. Seepeale sai Eestimaa kindralkubermanguvalitsus ülesande korraldada võõraste maad kasutavate inimeste hoolikas uurimine.⁶⁴ Vabaduskirjade kõrval esitati uurimisel vabaduse tõenduseks näiteks tunnistusi, et tegemist on “vaba sakslase” järeltulijaga,⁶⁵ tsunftiliikmetunnistusi,⁶⁶ väljavõtteid kirikuraamatust.⁶⁷ Samas lasi end pärussõltlastena registreerida ka inimesi, kes olid oma talus elanud nii vähe aega, et nende vabaduse aegumist poleks tõenäoliselt konstateerida saanud. Näiteks andis end koos naise ja viie lapsega päruseks Rootsi-Soomest pärit Simo Sibbi ehk Sibbi Simonsohn, kes oli küll juba umbes 30 aastat tagasi Soomest ära tulnud, aga alles kolm aastat tagasi Injule asunud – seega seal alles nii vähe aega olnud, et võinuks ehk loota oma vaba staatuse kinnitamisele.⁶⁸

Jüri Linnuse andmeil oli 1751.–53. aasta inkvisitsioonil uuritud vabade ja võõraste perede üldarv 865, kellest 107 puhul tehti protokollis märke, et nad arvatakse pärustalupoegade hulka.⁶⁹ Võõrad, kel ei õnnestunud oma

“Põhja-Eesti võõrasukad 18. sajandi keskel”, *Läänemeresoomlaste rahvakultuurist*, toim. Jüri Linnus jt (Tallinn: Valgus, 1970), 108–134 (115).

⁶⁴ Sildmäe, *Feodaal-pärisorjusliku tootmise ja feodaalrendi dünaamikast*, 48–49; Linnus, *Maakäsitöölised Eestis*, 24.

⁶⁵ Nt RA, EAA.858.1.2122, l. 11p; Tallinna kindralkubermanguvalitsuse resolutsioon 05.08.1753.

⁶⁶ Raimo Pullati kinnitusel tuli ette ka tagantjärele vabaduse andmist juba hulk aega Tallinnas elanud ja mõne tsunfti liikmeks olnud pärisorjale. Raimo Pullat, *Eesti linna rahvastik 18. sajandil* (Tallinn: Olion, 1992), 71.

⁶⁷ Kangilaski, *Vabad inimesed Harjumaal*, 224–225.

⁶⁸ RA, EAA.12.1.249, l. 39–39p; väljavõte Eestimaa vabu ja võõraid käsitlevast protokollist 10.08.1753. Simo Sibbi tuleb jutuks ka allpool.

⁶⁹ Linnus, *Põhja-Eesti võõrasukad*, 115. Seevastu Sildmäe järgi hõlmati revisjoniadramaade arvestusse 217 maad kasutavat vaba inimest ja 91 võõrast inimest andis end päruseks. Sildmäe, *Feodaal-pärisorjusliku tootmise ja feodaalrendi dünaamikast*, 51, tabel 1. Sildmäe nendib, et aktsiooni tulemusel kasvasid riigi tulud võrreldes 1750. aasta revisjoni tulemustega alla 550 rubla, samas kui üks neidsamu makse arvanud komisjoni liige küsis komisjonis tehtud töö eest lisatasuks 200 rubla (s.o umbes ametniku aastapalk: Laur, *Eesti ala valitsemine*, 66). Sildmäe, *Feodaal-pärisorjusliku tootmise ja feodaalrendi dünaamikast*, 52, märkus 149.

vabadust tõendada, loeti asukohamõisa püralamaiks; paarkümmend juurde avastatud pagenu ja nende perekonda läkitati aga tagasi päritolukohta.⁷⁰ Õiguslikust vaatenurgast võib selle aktsiooni mõõtetest aga isegi olulisemaks pidada riigi põhimõttelist seisukohavõttu: maaharimine ja vaba staatus ei sobi kokku. Siiski jäi vabade inimeste arv Eestimaa suuremaks kui Liivimaal: 1782. aasta hingerevisjoni andmetel elas Liivimaa Eesti osa mõisates isiklikult vabu inimesi umbes 1,5 protsenti Eestimaa 3,5 protsendi vastu.⁷¹

Võimalik, et sarnaselt püralalupoegade kuuluvusega võib vabade inimeste revisjonil kirjanepiku puhul eristada praktilist ja juriidilist aspekti. Kuigi praktikas tähendas konkreetse isiku kaasamine mõisa adramaa-arvestuse vastava isiku pärisorjastamist,⁷² vajas staatuse muutumise tuvastamine vabadusnõudealases kohtuprotsessis siiski teatavat lisapõhjendust. Tõepoolest rõhutati mitmes kohtuotsuses revisjonil kirja pandud isiku puhul, et ta oli olnud enda kirjanepikuga kursis ja nõus – olles järelikult oma vabadusest loobunud, sest ei saanud ju juhtuda, et keegi oleks pandud revisjonil pärisorjana kirja, “ilma et ta oleks end sedasi deklareerinud revisjonikomissaride ees, kes ometi igahelgelt küsisid, mis staatuses (*wes Standes*) ta on”.⁷³ Siiski leidis ka vastupidiseid otsuseid⁷⁴ – ka revisjonidel kirjanepikust kui argumentist tuleb lähemalt juttu allpool kohtuasjade analüüsi juures.

Ühest küljest võisid sellised juriidilised argumentid, nagu näeme allpool kohtuasjade analüüsi juures, olla kohtute tagantjärelekonstruktsioon. Näiteks Hupeli sõnul pani revisjonikomisjon püraliseks kirja (*schlägt erblich an*) need võõrad inimesed, “kes teise õigusi kahjustamata tahavad anda või peavad end seal püraliseks andma”.⁷⁵ Teisalt osutab vabade rannarootslaste kohatine arvestamine tavalistel alustel sellele, et iga kord ei mänginud talupidaja isiklik staatus adramaa-arvestuses tähtsust.⁷⁶

⁷⁰ Sildmäe, *Feodaal-pärisorjusliku tootmise ja feodaalrendi dünaamikast*, 51, tabel 1. Sildmäe annab kohalike ja tagasisaatmisele kuuluvate üksikisikute või leibkonnapeade arvaks 11, venelaste ja ingerlaste omaks 8.

⁷¹ Linnus, *Maakäsitöölised Eestis*, 26–27.

⁷² Zutis, *Ostzeiskii vopros*, 258; Sildmäe, *Feodaal-pärisorjusliku tootmise ja feodaalrendi dünaamikast*, 45, märkus 124.

⁷³ RA, EAA.12.1.249, l. 102p–104p: Rakvere kreisikohtu otsus 25.11.1792; sarnaselt RA, EAA.12.1.290, l. 41p–43: Rakvere kreisikohtu otsus 17.06.1793; RA, EAA.858.2.2148, kd. II/II, l. 14–18: Harju meeskohtu otsus 13.11.1797.

⁷⁴ RA, EAA.10.1.19, l. 188–196 ja EAA.7.1.253, l. 449–454p: Tallinna kreisikohtu otsus 14.11.1788 ja Eestimaa ülemmaakohtu otsus 18.05.1789.

⁷⁵ August Wilhelm Hupel, *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland*, Bd. I (Riga: J. F. Hartknoch, 1774), 453–454.

⁷⁶ 1744. aasta revisjoni ajal püüdis üks mõisnik rannarootslaste arvestamist vaidlustada nende privileegide ja vabadusele toetudes: “Paslepa ja Saare mõisad ei saa rootsiaegse

Rooma õigus kui abiõigus

Rooma õigus kehtis Eestimaal kapitulatsioonide alusel subsidiaar- ehk abiõigusena, st seal, kus kohaliku õiguse normid puudusid. Nii varasemate õiguste või seaduste kui ka Rooma õiguse kehtimine 18. sajandi Eestimaal sai kinnituse Vene impeeriumiga sõlmitud kapitulatsioonides.⁷⁷ Kohtumõistmisel tuli esmajoones lähtuda kohalikest õigustest, subsidiaarset õigust pidi kohaldama vaid muude õigusallikate ja -normide puudumisel.⁷⁸

See põhjustas segadust eriti küsimustes, kus kohalik õigus ja tava polnud ühemõttelised.⁷⁹ Kuna kohapeal ülikooli ei olnud, olid siinsed juristid Saksa ülikoolides õppinud vaid Saksa ja Rooma õigust⁸⁰ – kohalikku õigust õpiti tundma töö käigus. Iseasi, et neidki juriste polnud kohtutes palju. Tõsi küll, nende osakaal suurenes ilmselt just asehaldusajal, mil Tallinna ülemmaakohus ei samastunud enam maanõunike kolleegiumiga, koosseisud olid liikuvamad ning sinna pääsesid nooremad ja tõenäolisemalt juurat õppinud mehed. Ühtlasi võib arvata, et asehaldusajal vähenes tava roll tõlgendamisel:

adramaade arvu täissaamist kuidagi deklareerida, sest nad erinevad teistest sinse maa mõisatest oluliselt kõikide asjaolude poolest ja neil on mitte pärisorised, vaid privilegeeritud talupojad, keda ei saa sundida nii nagu eesti talupoegi”. RA, EAA.3.1.478, l. 37: mõisniku kinnitus revisjoniteate saabumise kohta Paslepa mõisa 30.06.1744. Komisjon arvestas aga mõlema mõisa rootsiaegse adramaade arvu (see tähistas piiri, millest kõrgemaid makse mõisalt ei nõutud) siiski täitunuks (*ibid.*, l. 60p).

⁷⁷ Vt lähemalt: *Die baltischen Kapitulationen von 1710*, koost. Karsten Brüggemann, Mati Laur, Pärtel Piirimäe, Quellen und Studien zur Baltischen Geschichte, 23 (Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2014) ja sellest kogumikust kapitulatsioonide õigusliku tähenduse kohta Jürgen von Ungern-Sternberg, “Europäische Kapitulationsurkunden: Genese und Rechtsinhalt”, *Die baltischen Kapitulationen*, 17–42; Hesi Siimets-Gross, *Das Liv-, Est- und Curlaendische Privatrecht (1864/65) und das römische Recht im Baltikum* (Tartu: Tartu University Press, 2011), 38–40; Marju Luts, “Kui neid kapitulatsioone ees ei oleks...? ehk Õiguse moderniseerimise takistused Vene impeeriumi Läänemere-provintsisides 19. sajandil”, *Vene aeg Eestis: uurimusi 16. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi alguseni*, Eesti Ajalooarhiivi toimetised 14 (21), koost. Tõnu Tannberg (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2006), 24–82 (28–36).

⁷⁸ Oestmann, *Rechtsvielfalt vor Gericht*, 5–7; Siimets-Gross, *Das Liv-, Est- und Curlaendische Privatrecht*, 37–38. Rooma õigust kui abiõigust 18. sajandi Liivi- ja Eestimaal käsitleb koos viidetega justiitskolleegiumi ja õuekohtu erinevatele juhistele Hermann Blaese, *Bedeutung und Geltung des römischen Privatrechts in den baltischen Gebieten*. Leipziger rechtswissenschaftliche Studien, 99 (Leipzig: Weicher, 1936), 64.

⁷⁹ *Votum von Johann Ludwig Müthel. Protokoll in Senatu Academico, Dorpat 8. Januar 1803 ad Vorschlag wegen Organisation der juristischen Facultät der Kaiserlichen Universität zu Dorpat* (RA, EAA.402.4.38, l. 127). Kättesaadav saksa- ja eestikeelsena: Luts, *Kui neid kapitulatsioone ees ei oleks*, 34–36.

⁸⁰ *Votum von Johann Ludwig Müthel* (RA, EAA.402.4.38, l. 127).

uued koosseisud pidid ennast sellega alles kurssi viima.⁸¹ 19. sajandi esimesel poolel heitsid mitmed õigusteadlased praktikutele, eriti kohtutele ette Rooma õiguse liigset kasutamist. 19. sajandi kohta käib näiteks Tartu ülikooli professori Carl Otto von Madai kurtmine, et kohalik õigus on enamasti tagaplaanil: “Kuigi Rooma õigus peaks olema ainult subsidiaarne ja abiõigus, saab sellest vastupidi enamasti peamine alus, nii et kohalik provintσιαalõigus omandab subsidiaarse ja täiendava õiguse iseloomu.”⁸²

Et esimesed sellised etteheited pärinevad juba 19. sajandi esimesest veerandist,⁸³ võib eeldada, et Rooma õigust kasutati palju ka juba 18. sajandil. Empiirilised uurimused Rooma õiguse kasutamise kohta kohtupraktikas aga seni puuduvad, seda nii 18. kui ka 19. sajandi osas. Käesolev artikkel täidab nimetatud lünka 18. sajandi lõpu ning talupoegade vabaduse nõudmise protsesside osas.

“Ajastu vaim” ning vabadust soosivad sätted 18. sajandi teise poole riigivõimu korraldustes

18. sajandi jooksul muutsid valgustusideed suhtumist nii orjusse kui pärisorjusse terves Euroopas märgatavalt. Oluline oli sealjuures seisukoht, et oma vabaduse loovutamine ei ole ei loogiliselt ega loomu poolest võimalik.⁸⁴ Joachim Rückerti väitel panid “modernsele vabaduseprobleemile”, st vabaduse käsitlemisele iga inimese kaasasündinud õigusena aluse radikaalsed levellerid

⁸¹ RA, EAA.5.1.12, l. 72: Tallinna tsiviilasjade kohtupalati protokoll 12.05.1787. Asehaldusajale eelneva perioodi, s.o 18. sajandi kolmanda veerandi kohta toob August Wilhelm Hupel välja erinevuse Liivi- ja Eestimaa vahel: Liivimaal polevat juristide puudus vähemalt kõrgema astme kohtus olnud selleks ajaks enam märkimisväärne. Õuekohtu liikmed olid juba valdavalt õigusteadust õppinud ja maakohtutes olid ametis juristiharidusega mitteaadlikest sekretärid, kel oli õigus tegutseda asendusassessorina. Samas olevat Eestimaal kohtuliikmeid valides nende õpetatusele palju vähem tähelepanu pööratud. Hupel, *Topographische Nachrichten*, 437, 459. Kohtunikele esitatavate nõudmiste ja nende õigushariduse kohta küll 19. sajandil, kuid seejuures paratamatult ka eelneva seisu kohta vt Marju Luts, “Kohtupidamine “terve mõisahärramõistuse” järgi? Justiitspersonaliseerumise eripäradest Eestimaa kubermangus 19. sajandil”, *Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat, 2004–2005* (Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2006), 242–261.

⁸² Carl Otto v. Madai (Rezension): “F. G. Bunge, Das Liv- und Esthländisches Privatrecht”, *Kritische Jahrbücher für deutsche Rechtswissenschaft*, hrsg. von A. L. Richter u. R. Schneider, 5 (1841), 830 jj (845).

⁸³ Nt Christoph Christian Dabelow, “Die Praxis sowohl überhaupt, als in den Russischen Ostsee-Provinzen besonders, kritisch beleuchtet”, *Jahrbuch für Rechtsgelehrte in Russland*, hrsg. von E. G. v. Bröcker, 2 (Riga: W. F. Häcker, 1824), 233–248.

⁸⁴ Davis, *The problem of slavery*, 402–408, 412–416.

Inglise revolutsiooni ajal 17. sajandi keskel.⁸⁵ Eriti levis käsitus orjusest kui loomõiguse vastasest ja seetõttu taunitavast institutsioonist tänu Montesquieu teosele “Seaduste vaimust”, mis ilmus aastal 1748.⁸⁶ Muuhulgas kuulutas see teos loogiliselt võimatuks ja seega kehtetuks enese orjusse müümise ehk oma “kodanikuväärtuse” võõrandamise.⁸⁷ Inimese kaasasündinult vaba olemust ning oma vabaduse võõrandamise absurdsust rõhutasid ka Rousseau (Ühiskondlikust lepingust, 1762) ja teised valgustajad.⁸⁸

Nagu eespool öeldud, anti ka Venemaal alates 1775. aastast korduvalt välja seadusi, mis keelasid registreerida vabu inimesi pärisorjana.⁸⁹ Montesquieu ja teiste sarnaste ideede mõjul oli Katariina II aga õigupoolest juba veelgi varem, 1767. aastal andnud välja juhendkirja uue seadustiku koostajatele, milles sisaldus korraldus vältida inimeste pärisorjastamist: “[...] kui loomulik õigus käsib meil võimalust mööda inimeste heaolu eest hoolt kanda, siis peame kergendama nendegi meie [mis tahes liiki sõltuvuses] alamate saatust, niivõrd kui terve mõistus lubab. Niisiis peame vältima ka inimeste pärisorjastamist (*приводить людей в неволю, Leute zu Leibeigenen zu machen*), kui selleks ei sunni just äärmine vajadus. Ning ka siis mitte iseenda kasuks, vaid Riigi huvides – ja seda, võib arvata, juhtub väga harva.”⁹⁰

Paralleelselt vene ja saksa keeles ilmunud juhendkirja oli siinmail nähtavasti hästi tuntud. Bunge sõnul ei olnud juhendkirja küll kusagil seadusena kehtestatud “ja seetõttu vaidlustavad mõned selle siduvat seadusjõudu, kuid siiski menetletakse ja otsustatakse Liivi- ja Eestimaa asutustes selle järgi sageli”.⁹¹ Kas juhendkirjale või teistele samasisulistele korraldustele viitasid ka mõned vabaduse nõudjate esindajad.⁹²

⁸⁵ Joachim Rückert, “Vaba ja sotsiaalne” kui õiguspõhimõte I”, tlk. Marju Luts, *Akadeemia*, 8 (2008), 1695–1736.

⁸⁶ Davis, *The problem of slavery*, 402–408, 412–416.

⁸⁷ *Ibid.*; Rückert, “Vaba ja sotsiaalne” kui õiguspõhimõte, 1700–1701.

⁸⁸ Rückert, «Vaba ja sotsiaalne» kui õiguspõhimõte, 1700–1714.

⁸⁹ Keiserlik armumanifest 17.03.1775 (PSZ 14275) p 46; senatiuukaas 05.10.1780 (PSZ 15070); Katariina II ukaas 20.10.1783 (PSZ 15853); LP 17.11.1783, p-d 13 ja 19; EP 15.03.1784 (RA, EAA.7.1.220-a, l. 27–32), p 19; *Stadt-Ordnung* (24.04.1785) § 79; senatiuukaas 09.06.1791 (PSZ 16970); LP 26.04.1795.

⁹⁰ *Eya Imperatorskago Velichestva Nakaz’ Kommisii o sochinenii proekta novogo ulozheniya = Ihrer Kaiserlichen Majestät Instruction für die zu Verfertigung des Entwurfs zu einem neuen Gesetz-Buche verordnete Commission* (Moscau, 1767), 82 (§-d 252–253).

⁹¹ Friedrich Georg von Bunge, *Chronologisches Repertorium der russischen Gesetze und Verordnungen für Liv-, Esth- und Kurland (1710–1801)*, Bd. II (Dorpat: A. Sticinsky in der academischen Buchhandlung, 1824), 70–71, märkus 3. Juhendkirja kohta vt ka Lea Leppik, “The provincial reforms of Catherine the Great and the Baltic common identity”, *Ajalooline Ajakiri*, 1/2 (139/140) (2012), 55–78 (60–62).

⁹² Viide ülaltoodud tsitaadile 1767. aasta juhendkirjast – RA, EAA.21.1.249, l. 69; Sibbi Jüri esindaja Rosenmülleri väited 28.04.1792. Viide vabadust soovivale senatiuukaasile

Kui juhendkiri osutas n-ö keisrinna seisukohale, kuid seadusena ei kehtinud, siis vabade inimeste pärisorjastamise otsust keeldu sisaldas 1775. aastal antud keiserliku manifesti paragrahv 46. See manifest keelas juba otseselt vabakslastuid sõltlastena kirja panna.⁹³ Täpsemalt keelati inimestel, kes olid oma mõisnikult saanud loa mujale minna (*всемь отпущенным оть помещиковь съ отпускными на волю*) registreeruda kelle tahes teise inimese alluvuses (*ни за кого не записываются*) ning lubati neil valida riigiteenistuse, linnakodaniku- või kaupmeheseisuse vahel.⁹⁴ Liivi- ja Eestimaa kehtestati tsiteeritud paragrahv pearahasüsteemi sätestavate kubermangupatentidega aastatest 1783. ja 1795. ning 1785. aasta linnakorraldusega.⁹⁵ “Kõigile neile, kelle nende mõisahärra on vabaduskirjaga vabaks lasknud, anname niisuguse õiguse, et ei nüüd ega edaspidi ei tohi nad end uuesti kellegi sõltlaseks kirja panna.”⁹⁶ Seega oli vabade inimeste pärisorjastamine siin sisuliselt keelatud juba asehalduskorra kehtestamisega. Küsitav ja mitmeti tõlgendatav oli aga selle keelu tagasiulatuvus ja kohaldatavus konkreetsel juhitudel.

Aastatel 1783–84 kehtestati Eestimaal ka pearahasüsteem, mis asendas senise mõisakoormiste põhise maksuarvestuse konkreetsete inimeste kui riigialamate põhise arvestusega. Kuigi mõisaomanikud tasusid oma pärisorjade eest makse siiski endiselt ise, hakkasid kroonumõisate talupojad maksma oma maksu rentnike asemel otse (osaltil viljas).⁹⁷ Seoses uue maksu-

– RA, EAA.10.1.83, l. 66: Jacob Nielsohni esindaja Riesemanni väited 18.10.1785. Viide senatiukaasile aastast 1791, mille kohaselt vabaks lastud talupojad ei tohi oma vabadusest enam loobuda – RA, EAA.858.2.2148, l. 1: vendade Neumannide esindaja Wetterstrandi väited 17.06.1797. Juhendkirja mõjule ja tuntusele võib osutada ka juhtum, kus sellele viidates kuulutas üks Saaremaa mõisnik 1767. aasta oktoobris “täiesti vabaks kõik oma vähesed pärustalupojad” ning asetas talle “kõigekõrgema armulikkuse poolt antud maa ja talupojad koos iseendaga kõige armulikuma valitsejanna jalge ette”. RA, EAA.957.1.45-c, l. 316–318: Saaremaa maanõunike kolleegiumi protokoll 11.10.1767. Parajasti eratalupoegade olukorda arutama kogunenud Saaremaa maanõunike kolleegium leidis, et rüütelkond ei saa toodud avaldusega ühineda (*ibid.*).

⁹³ Keiserlik armumanifest 17.03.1775 (PSZ 14275). “Ajastu vaimu” ja vabaduse soosimise väljendusena käsitavad kõnealust armumanifesti ka Altements, *Vidzemes dzimtzemnieku bēglu gūstīšana*, 160, ja Melita Svarāne, “Prāvas par zemnieku bēgliem Rīgas tiesās 18. g.s.”, *LPSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 11 (412), 1981, 26–41 (31).

⁹⁴ 17.03.1775 (PSZ 14275); Altements, *Vidzemes dzimtzemnieku bēglu gūstīšana*, 160 ja Svarāne, *Prāvas par zemnieku bēgliem*, 31.

⁹⁵ LP 17.11.1783, p-d 13 ja 19; *Stadt-Ordnung* (24.04.1785), § 79; LP 26.04.1795.

⁹⁶ *Stadt-Ordnung* (24.04.1785), § 79.

⁹⁷ Laur, *Eesti ala valitsemine*, 145. Uuele maksusüsteemile eelnes Baltikumis esimene hingeloendus. Erinevalt varasematest adramaarevisjonidest tuli nüüd kirja panna kõik mõisaelanikud, sh vanad ja noored, mehed ja naised ning lisaks pärisorjadele ka vabad inimesed (*ibid.*).

süsteemiga puhkesid Liivimaal niinimetatud pearaharahutused, mis kestsid 1780. aastate lõpuni ja millest Liivimaa Eesti osas oli haaratud 60 mõisat. Põhjuseks oli talurahva hulgas levinud tõlgendus, et uus maksusüsteem vabastas nad teotööst või isegi päruskuuluvusest. Kuigi pearaharahutused toimusid Liivimaal, kardeti nende levimist ka Eestimaaale. Mati Lauri andmetel pageski osa Põhja-Eesti talupoegi Vene-Rootsi sõja (1788–90) eel metsa, lootes rootslaste tulekul nendega liituda, ning ka Eestimaa aadel kartis suure talurahvaülestõusu puhkemist. Kuna rootslased polnud sõjas edukad, jäi viimane siiski toimumata.⁹⁸

Vähemalt mõne vabadustaotluse taga võib näha ka vabade rannarootslaste staatuse alase võitluse mõju.⁹⁹ Kui Venemaa kõrgeim kohtuorgan, valitsev senat tunnistas 1791. aasta ukaasiga ebaseaduslikuks Vormsi rootsi talupoegade pärisorjastamise ja nende koormiste tõstmise katsed, algas üleüldine rannarootsi kogukondade väljaastumine, mida Noarootsi pastor nimetas oma päevikus ülestõusuks ja revolutsiooniks.¹⁰⁰ Vähemalt osa vabadusetaotlejaid pidi ka nende protsessidega rohkem või vähem kursis olema. Nii rannarootslaste võitlusi kui ilmselt ka laiemalt talurahva seas levivat vabaduseiha ja vastuhakumeelsust mainiti ka kohtuprotsesside käigus.¹⁰¹ 1794. aastal keelas Tallinna tsiviilasjade kohtupalat pastoritel anda talupoegadele tõendeid nende staatuse kohta: vältimaks asjata segadust, kajastagu pastorid kirikuraamatute põhjal antavais tõendites vaid sõnasõnalt seal kirjas olevat ning ärgu tehku asjaosaliste staatuse kohta ise järeldusi, sest staatuse tõendamist kirikuraamatud ei võimalda.¹⁰² Teisalt ei saa kõiki Eestimaa vabadusprotsesse siiski rannarootslaste võitluste konteksti

⁹⁸ Laur, *Pärisorjus 18. sajandil*, 200.

⁹⁹ Rannarootslaste võitluse kohta, sh 18. sajandi teisel poolel, vt lähemalt *Antifeodal'naya bor'ba, passim*.

¹⁰⁰ Protestide tulemusena tunnistati vabaks ka Noarootsi ja Egelandi rootsi talupojad, vt Sulev Vakhtre, Hel'mut Piirimäe, Aleksander Einpaul', "Vvedenie", *Antifeodal'naya bor'ba*, 7–25 (13).

¹⁰¹ RA, EAA.12.1.249, l. 92–93p, 98p–99; G. H. v. Borgi esindaja Overlachi väited 02.11.1792; RA, EAA.5.1.505, s.p.: C. G. B. v. Arpshofeni esindaja Rosenmülleri väited 17.05.1794. Virumaa mõisniku G. H. v. Borgi esindaja Overlach mainis muuhulgas hoiatavat Hiiumaa näidet, kus juba "neli kuni kuus tuhat senist pärisorja" olevat esitanud vabadustaotluse. RA, EAA.12.1.249, l. 99; G. H. v. Borgi esindaja Overlachi väited 02.11.1792.

¹⁰² RA, EAA.5.1.18, l. 427–428 ja EAA.5.1.19, l. 51–52: Tallinna tsiviilasjade kohtupalati korraldus Eestimaa provintsiaalkonsistooriumile 21.08.1794 ja protokoll 30.01.1795; vrd RA, EAA.12.1.306: Ontika mõisa esindaja Doeppi väited 31.03.1793 ja Michel Johansohni kaitsva O. W. Masingu väited 24.05.1793. Vabadusnõude tõenduseks toodi nimelt sageli väljavõte kirikuraamatust. Kuna see näitas vanemate päritolu, sobis see tõendiks eeldusel, et asjaosaliste vabadus ei olnud vahepeal aegunud või et eitati vabaduse aegumise võimalikkust.

paigutada, sest samasugune staatusealaste kohtuasjade sagenemine nagu Eestimaal leidis aset ka Liivimaal.¹⁰³

Asehaldusaja kohtud Eestimaal

Niinimetatud asehaldusaeg (1783–96) oli periood, mil Eestimaad hallati vastavalt 1775. aasta kubermanguseadusele. Asehalduseaegse administratiiv- ja kohtukorralduse kirjutasid ette Katariina II 1775. aastal välja antud kubermangude halduskorraldus (institutsioonid ja menetlus), mis Eestimaal kehtestati 1783. aastal, 1785. aasta linnakorraldus ning mõlemat kehtestavad ja kommenteerivad kubermangupatendid.¹⁰⁴ Muus osas jäi senine provintsiaalõigus põhimõtteliselt jõesse, kuid järk-järgult täiendasid ja asendasid seda uued ukaasid ja kohalikud korraldused. Asehalduskord oli seega katkestuseks nn Balti erikorra kehtimises. Riigivõim püüdis oma esindajatele saada suuremat võimu, võrreldes seniste aadli esindusorganitega.¹⁰⁵

Kohtusüsteemis tehtud muudatused on vastavate taotluste heaks näiteks. Kuigi esmapilgul võib tunduda, et muutusid vaid kohtuasutuste nimetused, oli tegemist põhimõttelise muutusega – nüüdsest olid kohtud riiklikud, mitte enam rüütelkonna institutsioonid. Institutsioonide loomine oli ettenähtud ülalt, keisri seaduse alusel – keiser võis neid luua, ümber kujundada ja kaotada. Kohtunik ei olnud enam rüütelkonna teenistuses, *Landesdienst*'is, vaid teenis keisririiki, st temast sai riigiametnik. Samuti ei tähendanud institutsionaalsele aspektile keskendumine asjaajamismehhanismidega piirdumist – järk-järgult kehtestati uute ukaaside ja korraldustega ka sisulisemaid muudatusi.

Asehaldusaja kohtusüsteemis asendas senise Eestimaa ülemmaakohtu Tallinna ülemmaakohus; senised meeskohtud asendusid kreisikohtutega; silla- ja adrakohtute asemele tulid alammaakohtud.¹⁰⁶

¹⁰³ Vt Kello, *Isikliku sõltuvuse piirid ja tunnused*, 73–74. Kuna 1798. ja 1799. aastal anti Venemaal mitu ukaasi vabadusprotsesside menetlemise korraldamiseks (nt nimeline ukaas 05.12.1797, senatiuukaas 15.01.1798; nimeline ukaas 19.05.1799 (Bunge, *Chronologisches Repertorium III*, 160, 246–248), senatiuukaas 22.06.1799 (PSZ 19011)), võib eeldada, et sajandi lõpul sagesid vabadusprotsessid ka Venemaal.

¹⁰⁴ Vt nt Leppik, *The provincial reforms*, 64–69.

¹⁰⁵ Vt lähemalt Mati Laur “Katariina II reformid”, *Eesti ajalugu IV: Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni*, toim. Mati Laur (Tartu: Ilmamaa, 2003), 95–112; Leppik, *The provincial reforms, passim*.

¹⁰⁶ Eesti ala kohtusüsteemi kohta kuni 1783. aastani vt Laur, *Eesti ala valitsemine*, 106–109. Asehaldusaja kohtusüsteemi kohta vt samas, 108–109. Asehalduskorra tühistamisega taastati selle korra eelsed kohtud. Tõnu Tannberg, Mati Laur, “Baltikumi valitsemine pärast asehalduskorra kaotamist”, *Eesti ajalugu IV: Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni*, toim. Mati Laur (Tartu: Ilmamaa, 2003), 118–122.

Vabadusnõuded kuulusid esmainstantsis kreisikohtute pädevusse. Kõrgema astme kohtutest pakuvad käesolevalt huvi Eestimaale ülemmaakohtu asemele moodustatud Tallinna ülemmaakohtu tsiviilasjade osakonna ja tsiviilasjade kohtupalati materjalid. Tallinna ülemmaakohtus jagunes nimelt eraldi tsiviil- ja kriminaalasjade osakonnaks, mille otsuseid revideerisid vastavalt tsiviil- ja kriminaalasjade kohtupalat. Revisjoniinstantsina täitsid kohtupalatid formaalselt seniseid Peterburis asunud Liivi- ja Eestimaale asjade justiitskolleegiumi funktsioone, tegelikult jagasid nad koos ülemmaakohtuga aga pigem senise ülemmaakohtu funktsioone. Kuigi Vene impeeriumi kubermangude valitsemise korraldus rääkis ühe kohtupalati kahest osakonnast nagu ülemmaakohtu puhul, kõneldi sel ajal tavaliselt kahest eraldi kohtupalatist.¹⁰⁷

Kohtusüsteemi muutmisega kaasnenud sisulisi muutusi ei ole seni lähemalt uuritud ning 18. sajandi lõpu ja 19. sajandi juristide seisukohtadele tuginemine on problemaatiline nende võimaliku poleemilisuse ja Balti erikorra pooldamise tõttu.¹⁰⁸ Seega on käesolev artikkel ühtlasi pilguheit asehalduseagsete õigusnormide tõlgenduste mitmekesisusele.

Staatuse tuvastamine asehaldusaja Eestimaale kohtutes

Kokku on meile Eestimaalt teada kaheksa asehalduseagset või asehaldusajal aguse saanud kohtuasja üksikisiku staatuse kohta (lisa 1).¹⁰⁹ Järg-

¹⁰⁷ Vene impeeriumi kubermangude valitsemise korraldus 07.11.1775 (PSZ 14392). Ka arhiivis on tsiviil- ja kriminaalasjade kohtupalatil kummalgi oma fond (RA, EAA.4 ja EAA.5), sellal kui ülemmaakohtu eri osakondade materjalid asuvad ühes ja samas fondis (RA, EAA.7) – ehkki ka ülemmaakohtu osakondade isikkoosseisud erinesid. Lühiduse mõttes kõneleme edaspidi siiski lihtsalt ülemmaakohtust.

¹⁰⁸ Nt näib asehaldusaja jooksul olevat tõusnud ka varasemate Vene seaduste autoriteet siinsetes asutustes – igatahes pöörduti kohtupraktikas vahel ka mõne Vene ukaasi kui riigivõimu seisukohti väljendava lisaargumendi poole (vrd nt eespool 1767. aasta juhendikirja kohta öeldut). Üsikute siinmail publitseeritud ukaaside võime muuta kohaliku õigust näib olevat olnud vaidlusobjektiks asehaldusajast peale või saanud selleks kohe asehaldusaja järel (vrd Bunge, *Chronologisches Repertorium II*, LXVII–LXXXII; Reinhold J. L. Samson von Himmelstiern, “Ueber die Anwendung des Schwedischen Rechts und der Russischen Ukasen in Livland”, *Jahrbuch für Rechtsgelehrte in Russland*, 2 (1824), 34–44).

¹⁰⁹ Lisas 1 toodud nimekiri põhineb kõigi tsiviilasjus langetatud kohtuotsuste läbivaatamisel Eestimaale kõrgemate kohtute protokolliraamatutes ning nii madalama kui ka kõrgema astme kohtute arhiivinimistute alusel selliste säilikutega (kohtutoimikutega) tutvumisel, mille pealkiri viitas isiku staatust käsitlevale kohtuasjale. Kui nimetatud materjalides leidsid viiteid muudele asjassepuutuvatele kohtuotsustele, otsis artikli esimene autor sihipäraselt ka neid (näiteks madalama astme kohtu protokolliraamatutest, žurnaalidest või missiividest, niivõrd kui need on säilinud). Arhiivinimistutes toodud

nevalt käsitleme neist lähemalt kuut juhtumit, st kõiki, mille materjalid sisaldavad osapoolte ja kohtute sisulist argumentatsiooni.¹¹⁰ Nagu eespool märgitud, esines vastavaid kohtuasju just asehaldusajal varasemast märksa sagedamini – erinevalt varasemast võib seega rääkida teatud kohtupraktika kujunemisest selles valdkonnas.¹¹¹ Järgnevalt anname kõigepealt ülevaate vaadeldavate kohtuasjade ühisjoontest. Seejärel kirjeldame kaasu-seid ühekaupa lähemalt.

Vabaduse taotlemine – oma pärisorist staatust vaidlustava hagi esitamine – sai alguse mitmesugustest ajenditest. Näiteks võis selleks olla väidetavalt vaba hageja mujale kolimise takistamine mõisniku poolt või ka *post factum* tagasinõudmine või vägisi tagasitoomine. Hagei nii ühekaupa kui perekonniti. Vaadeldavates kohtuasjades väitis enda vabadust kaks taluperemeest, möldri sulase poeg, köstri ja jäägri järglased, Rootsi ratsaväelase ja köstri järglased – sealhulgas kangur –, ning mõisateener. Enamasti olid nad kohtuasjades hagevaks pooleks, väites end olevat tegelikult vabad, aga õigusvastaselt pärisorjusesse sunnitud. Või siis näis neid säärane saatus ähvardavat.¹¹² Ühel juhul oli hagejaks ka mõisnik, kes protestis ühe köstri järglastele asehaldurkonnaavalitsusest antud vabaduskirjade vastu (lähemalt allpool).

Nagu eespool kirjutasime, pidasid juristid varauusajal enese päruseksandmist võimalikuks ning käsitasid vastava lepinguna kirjaliku või tunnistajate juuresolekul tehtud kokkuleppe kõrval ka lihtsalt tavalise talupoja kombel tallu asumist. Eristati ka muid tunnuseid, mille puhul võis kõnelda isiku “kohtlemisest pärisorjana” – kui selline olukord oli kestnud teatud aja, võis kõnelda vaikivast nõusolekust pärisorjastaatusega ning vabaduse aegumisest (vrd eespool päruskuuluvuse tunnuste kohta). Kirjeldatud arusaamadest lähtuti ka vaadeldavates kohtuasjades. Vabaduse nõudjad kinnitasid, et nende esivanemad polnud oma vabadusest loobunud ning et

toimikunimetuste põhjal on põhjust arvata, et enamik madalama astme kohtutes arutatud kohtuasju kaevati kõrgema astme kohtusse edasi (vrd lisa 1).

¹¹⁰ Lisas 1 toodud kohtuasjadest jäävad järgnevast käsitelust välja kaks: Pawel Gavrilow Sannbergi asjas pole me leidnud kohtuotsust ning Michel Johansohni kohtuasja materjalid ei sisalda käesoleva artikli jaoks huvipakkuvat argumentatsiooni. Hagejaks oli viimases asjas Ontika mõisnik ning kostjaks Johansoni väidetavalt mõisast pagema õhutanud pastor Otto Masing.

¹¹¹ Kui jätta kõrvale vabade rannarootsi kogukondade kohtuasjad, mis puudutasid kogukondade kui tervikute seisundit ja privileege, kajastavad Eestimaa kõrgemate kohtute 18. sajandi otsused inimese staatust käsitlevaid menetlusi aastatest 1734/40–43, 1765–71, 1767–72 ning alates Jacob Nielsohni juhtumist (1784–86) ridamisi, nagu näha allpool lisas 1. Vastavate kohtuasjade ja allikate kohta vt lähemalt Kello, *Isikliku sõltuvuse piirid ja tunnused*, 73–80, 118–119.

¹¹² Kello, *Isikliku sõltuvuse piirid ja tunnused*, 20, 73 jj.

nende amet või ka talupidamise tingimused olid tavalistest pärisorjadest erinevad. Mõisnike esindajad püüdsid seevastu tõendada, et tegemist oli kas tavaliste talupoegade või vähemalt isikutega, keda oli pärisorjana koheldud piisavalt pika aja jooksul selleks, et isegi kui nad pärinenuks vabadest inimestest, oleks nende vabadus juba aeguda jõudnud.

Seega olid vabadust käsitlevates kohtuprotsessides kesksed kaks küsimust: esiteks oma vabaduse teadliku loovutamise ning teiseks vabaduse aegumise küsimus. Vabadusest loobumise ehk enda pärisorjana kohelda laskmise käegakatsutavaim tõend oli vastavate isikute revisjonil pärisorjade hulgas kirjasolek (vrd eespool adramaarevisjonide kohta). Esiteks võis väita, et isik pidi olema oma kirjapaneku viisist teadlik. Teiseks näitas see teatud mõisa all – väidetavalt pärisorjana – elatud aega.

Nagu eespool öeldud, ei olnud Eestimaa positiivses õiguses ühest sätet vaba inimese pärisorjastumise – oma vabaduse loovutamise või vabaduse aegumise – kohta. Samas sätestas Eestimaa rüütliõigus (rmt IV, ptk 18, § 13) 30-aastase aegumistähtaja pagenu talupoegade kuuluvusele. Nagu allpool käsitletavat kohtuasjad näitavad, olenes kohtu tõlgendusest, kas ta pidas võimalikuks kanda nimetatud tähtaja – viidates kohalikule tavale – üle ka inimese vabaduse aegumisele. Alates 1787. aastast oli mõisnike esindajatel lisaks võimalik viidata ka Vene riigis kehtestatud üldisele 10-aastasele tsiviilnõuete aegumistähtajale (kehtestati keiserliku manifestiga 28.06.1787¹¹³) – ka siin olenes kohtu tõlgendusest, kas peeti võimalikuks selle tähtaja laiendamist kinnis- ja vallasasjade alastelt nõuetelt vabadusnõuetele.

Eestimaa kohaliku 30-aastase aegumistähtaja ning Vene riigis kehtestatud 10-aastase aegumistähtaja vahekord ja rakendamine 18. sajandi Eestimaa õiguspraktikas üldisemalt väärriks omaette uurimist. Vaadeldavates kohtuasjades viitasid mõisnike esindajad vastavalt sobivusele kas lühemale või pikemale tähtajale või mõlemale; korra viitas mõisniku advokaat ka Liivimaa maapolitseikorraldusele (lähemalt allpool). Vabaduse taotlejate esindajad väitsid seevastu vabaduse aegumatust ning rõhutasid vastavalt Rooma õigusele ja/või Vene ukaasidele vabadusest loobumise keeldu ja seda, et 1787. aasta manifest puudutab vaid kinnis- ja vallasvara alaseid nõudeid või kehtib vaid edasiulatuvalt. Kohtuotsustes vabaduse aegumist kas eitati või osutati enam kui 30-aastasele pärisorjana elamisele, kuid konkreetsele seadusesättele viitamata. Ühes kohtuasjas (Esko Juhanni juhtum, allpool) pidas kreisikohus vabaduse aegumisse puutuvaks aga hoopis roomaõiguslikku maaharijate sunnismaisteks rentnikeks muutumist 30-aastase maaharimise järel (eitades Eestimaa 30-aastase tähtaja asjassepuutuvust) ning üks

¹¹³ PSZ 16551.

teine kreisikohus pidas võimalikuks vabadusnõude aegumist 1787. aasta manifestist tuleneva 10 aasta jooksul (Hermann Grenbergi juhtum, allpool). Kõrgema astme kohus tühistas mõlemad viimati nimetatud lahendid.

Nagu allpool näeme, erinesid kohtulahendid ka selle poolest, kas revisjonil kirjapanekut tõlgendati oma vabadusest loobumisenä. Mõnes kohtuotsuses peeti piisavaks vaidlusaluse staatusega isiku pärusinimesena kirjapanekut revisjonil, väites, et isik pidi enda kirjapaneku viisist (st kas vaba inimesena või pärisorjana) teadlik olema, ning ühtlasi oli tema vabadus jõudnud enam kui 30-aastase pärisorjana elamise jooksul aeguda (Sibbi Jürri, perekond Ecki ja vendade Neumannide juhtumid, allpool). Teistes otsustes leiti seevastu, et pole üheselt kindel, et kõik asjaosalised olid sellest, mis staatuses olevatena neid revisjonil registreeriti, teadlikud, ning ühtlasi poleks nii kallis vara nagu vabadus nii või teisiti aeguda saanudki (Esko Juhanni juhtum, allpool).

Järgnevalt vaatleme seaduste ja argumentide tõlgendamist ja kaalukust ning võimalusel madalama ja kõrgema astme kohtute seisukohtade sarnasusi ja erinevusi kohtuasjade kaupa. Juhtumikirjeldused rühmitame alapeatükkideks kohtuotsuste kesksete argumentide järgi.

Jacob Nielsohni ja Esko Juhanni juhtumid: vabaduse soosing ja vabaduse aegumatus

Jacob Nielsohni juhtum sai alguse 1784. aastal, mil Jäneda mõisast pagenud, kinni võetud ja mõisniku käes vangis olev nimategelane, möldri sulase poeg, esitas Tallinna kreisikohtule hagi, milles väitis, et pärast seda, kui ta oli oma sünnipärest vabadust kasutades mõisast lahkunud, võttis mõisnik ta kinni, pidas teda vangistuses ning kohtles sedasi orjana.¹¹⁴ Mõisniku esindaja vastas sellele, et nii hageja kui tolle isa olid talle koos mõisaga pärusinimestena müüdnud. Mõisniku esindaja sõnul kinnitas hageja päruskuuluvust ka Nielsohni pärisorjalik käitumine: vaba inimene oleks pagemise asemel oma vabadust kohtulikult välja nõudnud. Mõisniku esindaja küsis retooriliselt: kas polnuks lihtsam ja seadusekohasem pöörduda oma vabaduse tõendamiseks kohtu poole, selmet vabaduskirja võltsides pageda?¹¹⁵

Pärast tunnistajate ülekuulamist ning osapoolte veelkordset seisukohavahetust otsustas Tallinna kreisikohus kuulutada Jacob Nielsohni mõisniku pretensioonidest vabaks. Kohus viitas vabaduse presumptsioonile, hageja

¹¹⁴ RA, EAA.10.1.83, s.p.: Jacob Nielsohni esindaja Riesemanni väited 17.12.1784.

¹¹⁵ RA, EAA.10.1.83, l. 17: Jäneda mõisniku, ülemmaakohtu assessori G. W. v. Schwengelmi väited 03.05.1785.

vabale päritolule (tunnistajate sõnul tuli hageja isa koos hageja vanaemaga Jänedale “nelja- või viieaastase poisina Rootsist või Soomest”) ja asjaolule, et kuigi hageja isa polnud revisjoninimekirjas Jäneda vabade inimeste hulgas, polnud teda seal ka pärusinimeste hulgas. Seega, kuna kohtule esitatud tõendite põhjal ei saanud Jacob Nielsohni pärussõltuvust tõendatuks pidada, tuli ta vabade inimeste järeltulijana vabaks lugeda. Konkreetsemalt viitas kohus kolmele hageja poolt välja toodud Rooma õiguse sättele: CI 7.4.14-le (*de fideicommissariis libertatibus*)¹¹⁶, CI 3.34.9.-le (*de servitutibus et de aqua*)¹¹⁷ ning D 50.17.20le (*de regulis iuris*), mille kohaselt kahtluse korral vabaduse suhtes peab lähtuma vabadusest.¹¹⁸

Lisaks nimetatud sätetele oli Nielsohni esindaja viidanud ka Johann Brunnemanni teosele *Commentarius in quinquaginta libros Pandectarum*¹¹⁹ (*liber 34, titulus 5, de [rebus] dubiis, lex 10*)¹²⁰ ning valitseva senati vabadust soosivale ukaasile aastast 1785 (viidet täpsustamata). Samuti oli Nielsohni esindaja kinnitanud oma väidet, et Nielsohni pärisorjastaatust peab tõendamaks ja mitte vastupidi, muljetavaldava õpetlaste nimekirjaga – tõi küll, teoseid täpsemalt nimetamata: Pufendorf, Karpzow, Wernser, Leyser, Berger, Thomasius, Stryk.¹²¹

Osapooled olid diskuteerinud ka selle üle, kas vabaduskirja võltsimine tähendab enese pärisorjaks tunnistamist. Enda väitel oli Jacob lasknud pärast pagemist ühel “Viisu poisil nimega Christian” endale vabaduskirja või -passi (*Freischein*) kirjutada selleks, et teda pagejana kinni ei peetaks.¹²²

¹¹⁶ CI 7.4.14. koosneb kahest osast, mille põhiküsimuseks on see, kas fideikomissi teel vabastatava lapseootel naise sündimata lapsed sünnivad vabadena, ja kui jah, siis kas nad saavad vabaks alles siis, kui ema saab fideikomissiga vabaduse. Justinianus otsustas 530. aastal, et lapsed peavad saama vabaks kohe, isegi kui ema on veel ori. Ja lõpetas märkusega, et *cum in ambiguis sensibus melius est, et maxime in libertate, favore eius humaniorem amplecti sententiam* (sest vaieldavatel juhtudel on parem, ja eriti vabaduse küsimustes, otsustada vabaduse kasuks, et teha kõige inimlikum otsus).

¹¹⁷ CI 3.34.9. käsitleb õigust ehitada oma hoone müür servituudiõiguse alusel kõrgemaks naabri omast.

¹¹⁸ RA, EAA.10.1.83, l. 103–107: Tallinna kreisikohtu otsus 26.11.1785.

¹¹⁹ 1670. aastal andis Johann Brunnemann välja selle teose kaheköitelisena. 5. trükk ilmus Wittenbergis-Berlinis, kirjastuses Meyer & Zimmermann aastal 1701; autorina oli lisandunud Samuel Stryk. Tartu Ülikooli raamatukogus on olemas just viimati mainitud väljaanne.

¹²⁰ Selles on märgitud, et *Collige ex h.l. pro libertate judicandum* (On leitud selle fragmendi kohaselt, et otsus tuleb teha vabaduse kasuks) ja viidatud järgmises lauses seda kinnitavatele Rooma õiguse allikakohtadele, aga ka nt Donellusele. Brunnemann, *Commentarius in quinquaginta libros Pandectarum*, 1012.

¹²¹ RA, EAA.10.1.83, l. 57–67: Jacob Nielsohni esindaja Riesemanni väidet 18.10.1785.

¹²² RA, EAA.10.1.83, l. 89–91: väljavõte Tallinna alammaakohtu protokollist 20.06.1784.

Mõisnik käsitles seda pärisorjastaatuse omaksvõtmisena.¹²³ Kreisikohus leidis aga, et kuigi tegemist on üleastumisega, ei võimalda see kuidagi võtta hagejalt tolle sünnipärasest vabadust.¹²⁴

Mõisnik nõustus kreisikohtu otsusega ja võttis ülemmaakohtule esitatud apellatsiooni tagasi. Tallinna tsiviilasjade kohtupalatil jäi seega üle vaid kohtuasi lõpetatuks lugeda.¹²⁵ Kõrgemate kohtuastmete seisukohti me selles juhtumis niisiis teada ei saa. Tallinn kreisikohtu otsus on aga näide selle kohta, kuidas kohus, hoolimata üldisest pärussõltuvuse presumptsioonist, eelistas Rooma õigusest tulenevat vabaduse presumptsiooni.

Mõisniku väidetest lähtudes oleks võltsitud vabaduskirja saanud käsitada ka pärussõltuvuse tõendina. Samas võis just vaba staatus nõudja puudumine revisjoninimekirjas loetletud pärustalupoegade hulgast kallutada kohut tema vabaduse kasuks otsustama. Kui hageja esindaja muljetavaldav nimekiri koosnes üldise tõendamiskoormuse kohta kirjutanud autoritest, siis mõisniku esindaja saanuks omalt poolt viidata kirjameestele, kes toetasid pärisorjuse presumptsiooni (Husanus, Hauschild) ja seega hageja tõendamiskoormust. Samuti saanuks kohus omal algatusel otsustada, et Eestimaal kehtib samuti pärisorjuse presumptsioon ja seega peab hageja oma vabadust tõendama.

Antud kohtuasi on näide ka sellest, et ei hageja ega kostja esindajad ega kohus polnud kõigi Rooma õiguse normidega, millele nad viitasid, sisuliselt tuttavad. Kui esimeses ja kolmandas eespool viidatud Rooma õiguse sättes on tõepoolest käsitletud kahtluse korral vabaduse kasuks otsustamist, siis keskmine neist räägib asjaõiguslikest kasutusõigustest servituutidest ja mitte orjusest.¹²⁶ Ka oleks kostja esindaja ja kohus saanud esimesena nimetatud Rooma õiguse fragmendi jätta kõrvale põhjendusega, et tegemist on fideikomissi teel vabaduse andmisega, kuid sellest ei ole käesolevas kohtuasjas juttu ning seega ei ole see kohaldatav.

Esko Juhanni kohtuasja, mis ühtlasi oli kronoloogiliselt järgmine, arutas samuti Tallinna kreisikohtu. Ääsmäe talupoega Esko Juhannit ja tolle järglasi puudutavas otsuses (1788) kasutas kohus Rooma õigust keerukamal moel kui ükski teine, sõnastades vaadeldavatest otsustest ainsana eristuse vaba staatus ja sunnismaisuse vahel.¹²⁷

¹²³ RA, EAA.10.1.83, l. 16: G. W. v. Schwengelmi väited 03.05.1785.

¹²⁴ RA, EAA.10.1.83, l. 103–107: Tallinna kreisikohtu otsus 26.11.1785.

¹²⁵ RA, EAA.5.1.474, l. 8 = RA, EAA.5.1.12, l. 22: Tallinna tsiviilasjade kohtupalati otsus 26.02.1787.

¹²⁶ Eksitus tulenes sellest, et *servitus* tähendab ladina keeles nii orjust kui servituuti.

¹²⁷ RA, EAA.10.1.19, l. 188–196: Tallinna kreisikohtu otsus 14.11.1788.

Ühelt poolt tunnistas Tallinna kreisikohus Esko Juhanni “vabaks isiku ja vara poolest”. Kreisikohtu sõnul oli Esko Juhanni vaba päritolu tõendatud ning seda “seadustega ülimalt soodustatud ja puutumatuks kuulutatud loomulikku vabadust (*natürliche Rechte der Freiheit*)” ei saanud kuidagi kahjustada ei registreerimine revisjonil ega aegumine, sest viimast saab muuta vaid “kohtuotsus ja õigus” (*Urteil und Recht*). Kreisikohus leidis, et 30-aastane aegumistähtaeg, mille kohaldamist mõisnikust kostja analoogia alusel Eestimaa rüütliõigusega (IV, 18, § 13¹²⁸) oli taotlenud, puudutab vaid pagenud pärustalupoegi. Seetõttu ei saavat seda rakendada isegi mitte analoogia korras, nagu oli väitnud mõisnik. Tingimus oli, et hageja annab vande, et ta tallu asudes tõepoolest ei loobunud oma vabadusest ega võtnud maatükki kasutusse pärisorjusse astumise tingimusel.

Teiselt poolt leidis kreisikohus, et kuna hageja on 50 aastat pidevalt Ääsmäe mõisa all viibinud, on kostja vastavalt CI 11.48.18-le (tegelikult CI 11.48.19¹²⁹) “omandanud kahtlemata seadusliku õiguse nõuda, et hageja jääks oma sellest ajast saati vallatud (*zur Erbauung besessenen*) maatükile” ning CI 11.48.23.1¹³⁰ kohaselt on tal õigus seda nõuda ka Esko Juhanni järeltulijalt. Seega pani kreisikohus “talle ja tema järeltulijatele igavese kohustuse jääda nüüdseks ja kõigiks tulevasteks aegadeks rentnikuna (*Pächter*) sellele maatükile, millel nad nimetatud mõisa all praegu asuvad, ning harida seda, tasudes selle eest sarnaselt teistele talu pidavatele talupoegadele teo-päevade ja muude koormistega, nagu seni”.¹³¹

Nii viisi käsitles Tallinna kreisikohus Esko Juhannit Rooma kolooniõiguse alusel, viidates CI peatükile *de agricolis censitis vel colonis*. Sisuliselt, ehkki otseselt viitamata, kasutas kohus CI 11.48.19 sõnastust, mille kohaselt

¹²⁸ “Kohtusse pöördumine (*Ansprache*) ja väljanõudmine peab toimuma 30 aasta jooksul. Seega, kui keegi on ühte või mitut talupoega enam kui kolmkümmend aastat ilma väljanõudmise või kõnetamiseta ning ilma, et talupoeg oleks ringi rännanud, rahulikult vullanud (*ruhig besessen hat*), ei saa neid enam (välja) nõuda.”

¹²⁹ “Mõned talupojad ei ole vabad [st nad on adscripticii – loetletud tsensusse nimekirjas] ja nende vara kuulub isandale, teised muutuvad koloonideks 30 aasta möödudes, aga nemad ja nende lapsed jäävad vabadeks. Nad on aga kohustatud harima maad ja maksma makse, sest see on nii omaniku kui talupoegade huvides.”

¹³⁰ “Kuna Anastasiuse seaduses on soovitud, et inimesed, kes on elanud kolooni seisundis, jäävad vabaks, kuid neil ei ole õigust maad maha jättes teise kohta minna ja sellega seoses tekkis küsimus, kas nende mõlemast soost lapsed, kuigi nad ei ole maatükil ega külas elanud 30 aastat, peavad jääma kolooni seisusse või kehtib see ainult nende esivanema kohta, kes on selleks kohustatud selleks 30 aasta möödudes, me käsimel, et selliste pärisorjade lapsed peaksid olema vastavalt eelnimetatud seadusele igavesti vabad ja nende seisund ei tohi halveneda, kuid neil ei ole õigust lahkuda maatükilt ja minna mujale, vaid nad peavad jääma maale, mida nende esivanemad on hakanud harima.”

¹³¹ RA, EAA.10.1.19, l. 188–196: Tallinna kreisikohtu otsus 14.11.1788.

eristati mittevabasid sunnismaiseid maaharijaid ja 30 aasta jooksul rentniku ja sunnismaiseks muutuvaid vabasid maaharijaid.

Asja läbi vaadanud Tallinna ülemmaakohus leidis, et madalama astme kohus oli Rooma õigust liiga innukalt üle võtnud ning et käesolevas asjas tuleb kohaldada siiski kohalikku rüütliõigust: “nii hea ja sobivana, kui neid Rooma seadusi iseenesest käsitada võib”, on antud juhul olemas kohalik seadus – Eestimaa rüütliõigus IV, 18, § 1¹³² –, millest “iseenesest ja täiesti sundimatult järeldub, et kõik need, kes ei ole pärustalupojad, ei ole koos oma järglaste ja varaga isanda võimu all ning tohivad ilma tema loa ja tahtmiseta mujale asuda”.¹³³ Teisisõnu polnud Tallinna ülemmaakohus nõus kreisikohtu eristusega vaba talupoja ja vaba, kuid maaga seotud talupoja vahel, ning leidis, et Eestimaa rüütliõiguse pärustalupoegade kohta käivatest sätetest saab teha vastupidise järelduse vabade kohta. Seega lähtus ülemmaakohus tõepoolest vabaduse aegumatuses, kinnitades selles osas kreisikohtu otsust ja nõustudes kreisikohtu põhjendustega Esko Juhanni vabaduse kohta. Esko Juhanni liikumisvabaduse osas tegi ülemmaakohus aga kreisikohtust soodsama otsuse.

Küll aga osutas ülemmaakohus, et vastavalt rüütliõigusele (V, 48, § 3) on seadusejõud kohalikul taval¹³⁴, mille kohaselt vabad isikud peavad sarnaselt teistele taluperemeestele (*auf Land gesetzte Bauern*) talu juurde kuuluva vallasvara tallu jätma – ei ole see ju nende omand, vaid neile mõisa poolt antud. Kohalikust tavast lähtus ilmselt ka ülemmaakohtu täpsustus, et vabakskuulutamine ei puuduta neid Esko Juhanni tütreid ja naissoost lapselapsi, kes on abiellunud pärustalupoegadega (selle möönduse juures viide puudus). Rooma õiguse liiga usina rakendamise kohta märkis ülemmaakohus lisaks, et senat on “korduvalt keelanud Rooma ja muude võõraste seaduste järgi õigust mõista, kui on olemas provintsiaalõigus”. Samuti märkis ülemmaakohus, et isik ei saa olla sunnismaine (koloon), olemata pärisori. Ülemmaakohus ise oma lahendi kinnituseks Rooma õigusele ei

¹³² “Pärustalupojad ja need, kes neist sünnivad, samuti nende vara ja omand on isanda võimuses ega tohi tema loata mujale minna.”

¹³³ RA, EAA.7.1.253, l. 449–454p: Tallinna ülemmaakohtu otsus 18.05.1789.

¹³⁴ “Kui keegi selles vürstiriigis soovib tugineda pärandunud (*wohlhergebracht*) 1) mõistlikule, 2) ausale, 3) igäihe poolt niisuguseks peetud, 4) erinevate toimingute läbi kinnitatud tavale, siis peab pool seda soovitud olulistes punktides täielikult tõendama, ning kui see tava ei ole käesoleva maaõigusega tühistatud ega ei leita, et see on käesoleva maaõigusega vastuolus, siis peab ta saama seda kasutada, kuivõrd niisugused tõendatud, vanad ja õiguslikud tavad, mis ei ole käesoleva maaõigusega vastuolus ega tühiseks tunnistatud, jäävad jõusse ning käesolevaga kehtestatakse, et nad kehtivad käesoleva kirjutatud õigusega võrdväärset ja neid peab vaieldavate asjade arutamisel arvesse võtma.”

viidanud, suutes otsustada vabaduse kasuks ka Eestimaa rüütliõiguse põhjal, nagu eespool näidatud.¹³⁵

Esko Juhanni kohtuasi ilmestab seda, kuidas rakendatava õiguse valik olenes praktikas nii poolte poolt välja toodud õigusnormidest, kohtu ja relatsiooni koostaja teadlikkusest kui ka kohtu õiglusrusaamadest. Madalama astme kohus püüdis Rooma õiguse alusel rahuldada nii hagejat kui kostjat, andes hagejale vabaduse, kuid kohustades teda jääma sunnismaiseks kostja maale, kõrgema astme kohus tühistas selle otsuse, viidates õigusnormide hierarhiale. Võib oletada, et konkreetsest kohtukoosseisust olenes ka kohalike seaduste tõlgendamine. Esko Juhannile antud võimalus vanduda, et revisjonide käigus polnud ta oma vabadusest loobunud, erines mitmest mõned aastad hiljem langetatud ning järgnevalt vaadeldavast kohtuotsusest¹³⁶, kus inimese staatuse muutumist revisjonil registreerimise tõttu põhjendati muuhulgas sellega, et asjaosaline pidi olema enda kirjanepanekust teadlik ja seega oma vabadusest vaikimisi loobunud.

Kahe vaadeldud juhtumi kokkuvõtteks võib öelda, et mõlemad illustreerivad vabaduse aegumatus põhimõtte otsest seotust arusaamaga, et Rooma õiguse tähenduses on kohalik pärisori käsitatav orjana. Ühelt poolt lähtusid kohtulahendid roomaõiguslikust “vabaduse soosingust” ning vabaduse aegumatus põhimõtte tunnustamisest. Samas pidasid kohtud oma isiklikku vabadust põhimõtteliselt loovutatavaks.

Tegemist on kahe kronoloogiliselt varaseima asuhaldusaegse kohtuasjaga, mil kreisikohtutel polnud ilmselt veel päris selge, et Rooma õiguse kui võõra õiguse rakendamisega peaks olema ka vabadusajades ettevaatlik. Võrreldes mõni aasta hilisemate kohtulahenditega võttis just madalama astme kohus Rooma õigust antud juhtumites võrdlemisi tõsiselt ning rakkendas seda ka üpris loovalt. Rooma õiguse liiga usinat kasutamist Tallinna

¹³⁵ RA, EAA.7.1.253, l. 449–454p: Tallinna ülemmaakohtu otsus 18.05.1789.

¹³⁶ RA, EAA.12.1.249, l. 102p–104p: Rakvere kreisikohtu otsus 25.11.1792 Sibbi Jürri asjas; EAA.12.1.290, l. 41–43: Rakvere kreisikohtu otsus 17.06.1793 perekond Ecki asjas; EAA.858.2.2148, kd. II/II, l. 14–18: Harju meeskohtu otsus 13.11.1797 vendade Neumannide asjas. Teisalt leidub jällegi üks varasem kohtuotsus, kus revisjonil kirjanepanekut üheseks pärussõltuvuse tõendiks ei peetud. Nimelt leidis Viru-Järva meeskohus, et lapsena kirja pandud vaba inimene ei pruukinud oma kirjanepanemisest teada või aru saada. RA, EAA.862.1.986: Viru-Järva meeskohtu toimik 1767–1772 ja EAA.862.1.320, l. 122–123: mõisniku loobumist kinnitav Viru-Järva meeskohtu otsus 26/29.03.1772. Võimalik, et sarnastel kaalutlustel oli Eestimaa kindralkubermanguvalitsus tunnistanud vabaks ka Carl Wieckmanni, saksa soost Rootsi ratsasõduri järeltulija, keda ei olnud revisjonil tehtud vabade inimeste nimekirjas. (Tõsi, justiitskolleegium ei kinnitanud kindralkubermanguvalitsuse otsust ja asi läks kohtusse.) RA, EAA.858.1.2122, l. 3p–5; 12p–13; justiitskolleegiumi resolutsioon 11.11.1766; Eestimaa kindralkubermanguvalitsuse resolutsioon 03.09.1765.

kreisikohtu otsuses taunis Tallinna ülemmaakohus aastal 1789 märkusega, et senat on “korduvalt keelanud Rooma ja muude võõraste seaduste järgi õigust mõista, kui on olemas provintσιαalõigus (*provincial-Rechte*)”.¹³⁷

Sibbi Jürri, perekond Ecki ja vendade Neumannide juhtumid: pärušõltuvuse eeldus ning vabaduse aegumise ja vabadusest loobumise õiguslikkus

Võimalik, et kuna Esko Juhanni asjas oli Tallinna kreisikohus Rooma õiguse kasutamiseга liialdanud ning ülemmaakohtult sellekohase manitsuse saanud, püüdsid kreisikohtud edaspidi olla “võõra õiguseга” ettevaatlikumad. Erinevalt Esko Juhanni kohtuasjast, kus Tallinna ülemmaakohus leidis, et inimese vabadus ei aegu ka 30 aastaga ning seda ei kahjusta ka revisjonil kirjapanek, leidis Rakvere kreisikohus alljärgnevalt vaadeldavates Sibbi Jürri ja perekond Ecki asjas, et vaatlusalused isikud olid oma vabadusest ilma jäänud nii ennast revisjonil pärusalamana registreerida lastes kui ka seejärel üle 30 aasta kohapeal elades.¹³⁸ Sarnaselt otsustasid ka asehaldusaja järel taastatud Harju meeskohus ja Eestimaa ülemmaakohus vendade Neumannide asjas.¹³⁹

Sibbi Jürri juhtum sai alguse aastal 1791, mil Injus elav Jürri väitis, et pärineb vabast soomlasest Some ehk Simo Sibbist. Jürri esindas kogu oma perekonda. Hagi ajend oli tema taluperemehest venna Jahni ja mõisniku konflikt, mis sarnaselt Jacob Nielsohni juhtumiga oli päädinud Jahni mõisast lahkumise ning vangistamisega mõisniku poolt. Tõendina esitas hageja pastorilt saadud tõendi oma päritolu kohta ja joonistatud sugupuu.¹⁴⁰

Rakvere kreisikohtus toimunud menetluse käigus põhjendas Sibbi Jürri esindaja vabadusnõuet nii vabaduse eelduseга kui ka väiteга, et Rooma õiguse järgi ei saa inimene end ise pärisorjaks anda ega vanemad oma lapsi orjaks müüa. Kinnituseks viitas ta neljale Justinianuse koodeksi sättele: CI 8.46.10; CI 7.16.1; CI 4.43.1; CI 7.16.6.¹⁴¹ Samuti viitas Sibbi Jürri esindaja

¹³⁷ RA, EAA.7.1.253, l. 449–454p: Tallinna ülemmaakohtu otsus 18.05.1789.

¹³⁸ RA, EAA.12.1.249, l. 102–104p ja EAA.12.1.290, l. 41–43: Rakvere kreisikohtu otsused 25.11.1792 ja 17.06.1793.

¹³⁹ RA, EAA.858.2.2148, kd. II, l. 14–18: Harju meeskohtu otsus 14.10/13.11.1797 ja EAA.858.1.318, l. 569–572: Eestimaa ülemmaakohtu otsus 03.03/12.03.1798.

¹⁴⁰ RA, EAA.12.1.249, l. 2–4: Sibbi Jürri esindaja Rosenmülleri väited 05.05.1791.

¹⁴¹ Viidatud sätted käsitlevad laste orjaks andmise võimatust. Näiteks CI 4.43.1: *Liberos a parentibus neque venditionis neque donationis titulo neque pignoris iure aut quolibet alio modo, nec sub praetextu ignorantiae accipientis in alium transferri posse manifesti iuris est* (Vanemad ei saa lapsi anda üle teise isiku omandisse ei müügi ega kinke nime

Katariina juhendkirjale ning 1775. aasta manifesti punktile 46, 1785. aasta linnakorralduse punktile 79 ning senatiukaasile 09.06.1791, mille kohaselt ükski vaba ei tohi ennast päruseks anda. Ta märkis: “Oleks naeruväärne eeldada, et vaikimisi tohib võõrandada midagi, mille võõrandamine on selge sõnaga keelatud.”¹⁴²

Mõisniku esindaja nimetatud sätete kohaldamisega ei nõustunud, sest Eestimaal, kus vaevalt üks tuhandest talupojast on vaba, ei saa iga inimese vabadust eeldada – pigem kehtivat siin vastupidine eeldus: “[...] võõraid seadusi, isegi subsidiaarset Rooma seadust on keelatud kasutada juhul, kui meie isamaa seadustest piisab”. Ta leidis, et sarnaselt Liivimaal keh-tiva õigusega on ka Eestimaal “kohalike kommete, tavaõiguse ja seaduste kohaselt igaühel alati olnud õigus oma vabadust ära anda ja teise alamaks hakata” ning et Jürri isa Sibbi Simonsohn oli end revisjonil koos perega päruseks andnud. Sellist enese päruseksandmist lubavat ka ukaas 28.05.1754, mis sätestavat enese päruseksandmise õiguspärasuse alates 1719. aastast.¹⁴³ Antud juhul oli kostjal ette näidata ka 1753. aastal vabade ja võõraste kin-nistamisega tegelenud revisjonikomisjoni protokoll, milles seisis, et umbes kolme aasta eest Injusse saabunud, Rootsi-Soomes sündinud Sibbi Simon-sohn soovib end koos oma naise Trino ja lastega Inju alla päruseks anda.¹⁴⁴

Lisaks viitas kostja Liivimaa maakorralduse ptk VI paragrahvidele 1, 3, 5 ja 14, mille kohaselt “pärustalupoeg on ja päruseks peab jääma see, kelle isa on olnud pärustalupoeg ja sellisena surnud” ning selleks, et muutuda pärustalupojaks, pole vaja isegi mitte selgesõnalist sooviavaldust, vaid pii-sab üksnes tegudest.¹⁴⁵ Kui piisab vaid tegudest, mis siis veel kahelda ini-

all ega pandiõiguse alusel ega ühelgi muul moel, isegi mitte siis, kui saaja väidab, et ta ei teadnud (asjaolusid) ning see [keeld] vastab ilmselgelt õigusele).

¹⁴² RA, EAA.12.1.249; Sibbi Jüri esindaja Rosenmülleri väited 28.04.1792.

¹⁴³ RA, EAA.12.1.249, l. 81–100; G. H. v. Borgi esindaja Overlachi väited 02.11.1792. Kogumikus PSZ (1830) ega meile teada olevate Eestimaa kubermangukorralduste hulgas seda ukaasi ei leidu. Võimalik, et tegemist oli mõne revisjoniga seotud n-õ korraldus-liku ukaasiga (vt eespool 1751.–53. aasta inkvisitsiooni kohta), sest sellele viidati vaid kahes Rakvere kreisikohtu kohtuasjas: käibe-le tõi selle ukaasi viite advokaat Overlach ning pool aastat hiljem viitas Rakvere kreisikohus sellele ka perekond Ecki kohtuasjas (EAA.12.1.290, l. 41–43; Rakvere kreisikohtu otsus 17.06.1793 (lähemalt allpool).

¹⁴⁴ RA, EAA.12.1.249, l. 39–39p; väljavõte Eestimaa vabu ja võõraid käsitlevast proto-kollist 10.08.1753.

¹⁴⁵ § 1: “Pärustalupojast sündinud pärustalupoeg tuleb otsekohe [...] välja anda.” § 3: “Samuti on ennast päruseks teinud (Erb gemachet) see, kes võõrsilt tulles on pärusmaale talu pidama asunud (auff einem Erb-Lande aus der Frembde sich gesetzt) ning oma esimese suitsu üles lasknud, ka selline isik on pärustalupoeg ning tema kohta kehtib §-s 1 sätestatu.” § 5: “Kui peaks juhtuma, et üks talupoeg (Bauer), kes on sündinud mõnes teises Liivimaa mõisas, hakkab talu pidama (teise) aadliku maa-alal (sich auff eines Edelmanns Grunde niederliesse) ning elab seal oma pärusisanda teadmisel kümme

mese õiguses loovutada oma vabadus revisjonil. Mõisniku esindaja lisis, et ka loomuõigusega, mis lubab igauhel teha seda, mida ta tahab ja mis teisi ei kahjusta, ei olevat selline teguviis kuidagi vastuolus. Loomuliku õiguse järgi võinuvat näiteks “üks inglise lord, kelle nime olen unustanud, loobuda oma seisuse eelistest ja hakata korstnapühkijaks”. Pärustalupoja järglaste kohta selgitas mõisniku esindaja, et kui Eestimaalgi poleks seaduslik, et päruseks peavad jääma kõik, kelle isa on end päruseks andnud, “oleks ühtäkki lõpp kogu pärisorjuslikul Eestimaal ja me näeksime enda ümber vaid vabu talupoegi”.¹⁴⁶

Rakvere kreisikohtu lahend lähtuski pärussõltuvuse presumptsioonist. Kuigi hageja väitis, et vabaduse taotlemine vabastab teda tõendamiskoormusest, oli kohtu sõnul õigus kostjal, kelle arvates oli hageja esitanud hoopis kinnitava otsese prejudikatiivhagi (*actionem praejudicativam directam affirmativam*) “ning pidanuks seda loomulikult tõendama, mida ta ei teinud. Samas lasunuks tõendamiskoormus tal siiski ka negatiivse prejudikatiivhagi korral – tõendeid pidanuks ta seega esitama mõlemal juhul”. Kuid isegi kui oleks tõendatud, et hageja esiisa Simo Sibbi oli vaba soomlane, “ei tulene sellest veel, et ka tema järglased ning praegused hagejad on nüüdki veel vabad”. Sest 1753. aasta revisjoniprotokoll ütleb selge sõnaga: “Sibbi Simonsohn ja tema lapsed on end Inju mõisa pärusalamaks tunnistanud.” Seda aga, et niisugused enese pärusekstunnistamised on siinmail lubatud, kinnitab keiserlik ukaas 28.05.1754.¹⁴⁷

Seega nõustus kreisikohtu, et enese päruseksandmine on siinmail lubatav ja tavakohane. Enese koos lastega päruseksandmine ei olnud kreisikohtu sõnul oma laste päruseksmüümise ega nende seisundi halvendamise (mis oli küll loomuvastasena keelatud Rooma õiguses, mis aga siinmail selles suhtes ei rakendu), vaid pigem nende äraelamise kindlustamine. Esiteks ei rakendu võõrad seadused, “isegi mitte subsidiaarne Rooma õigus” seal,

aastat, tahab aga pärast kümne aasta möödumist oma pärusisanda juurde, kelle juures ta sündinud, [tagasi] pageda, siis on teisel härral õigus teda vastavalt §-le 1 tagasi nõuda.” § 14: “[...] Kui mõni vabadik (Einwohner) on sündinud Kuramaal, Leedus, jne., ning eostab lapsi mõne [Liivimaa] isanda mõisas, siis peab ta jääma elama sinna, kus ta on lapsi eostanud, ning tema ja tema lapsed peavad päruseks jääma. Kui aga vabadikuks on mõni Liivimaa talupoeg, siis järgnevad talle väljanõudmise korral tema lapsed koos kõigega, mis tal on, ning teda ei saa [uues kohas] pärustalupojaks pidada.” Liivimaa maakorralduse autoriteeti Eestimaalgi praktikas oli paarkümmend aastat varem väitnud mõisniku esindaja ka Joala mõisa talupoja Johann Eriksohni vabadusasjas (RA, EAA.862.1.986, l. 41–51; H. M. Arpsi esindaja Salemanni väited 04.02.1771, kuid ka tollal jättis kohus oma otsuses Liivimaa õiguse tähelepanuta (RA, EAA.862.1.320, l. 122–123; Viru-Järva meeskohtu otsus 29.03.1772).

¹⁴⁶ RA, EAA.12.1.249, l. 81–100; G. H. v. Borgi esindaja Overlachi väited 02.11.1792.

¹⁴⁷ RA, EAA.12.1.249, l. 102p–104p; Rakvere kreisikohtu otsus 25.11.1792.

kus kohalikust õigusest piisab. Teiseks ei sobi hageja viidatud Justinianuse koodeksi sätteid antud juhtumile põhjusel, et need “olid rakendatavad vaid tollal Rooma riigis” ning keelasid vanematel oma lapsi orjaks müüa, millega antud juhtumil polnud tegemist. Sellega, et Sibbi Simonsohn end koos naise ja lastega Inju alla päruseks andis, “ei müünud ta ei ennast ega oma perekonda, vaid sõlmis Inju mõisaga kohtu ees pühaliku kokkuleppe seda mõisat alatiseks teenima jääda, Inju mõis aga võttis selle eest enesele kohustuse neid ja nende järeltulijaid ülal pidada. Kuna nõnda kindlustas ta endale ja oma perekonnale ülalpidamise, ei halvendanud ta ju ei enda ega veel vähem oma laste seisukorda, kelle ülalpidamise eest ta oli sellega hoolt kandnud”. Kui aga hageja isa olekski 1753. aastal loobunud üksnes iseenda vabadusest, oleks laste vabadus jõudnud vahepealse ligi 40 aasta jooksul, mil nad polnud seda revisjonidel kordagi maininud, ikkagi samuti aeguda.

Tallinna ülemmaakohus kinnitas kreisikohtu otsuse revisjonitaotluse põhjendamatusesse tõttu (*die Revision wird denegiert*) ja sellist otsust ei pidanud ta põhjendama. Seega ei saa me ka selles kohtuasjas ülemmaakohtu argumente teada.¹⁴⁸ Kuid enne kreisikohtu otsuse kinnitamist koostati ülemmaakohtu jaoks õiguslik hinnang ehk relatsioon.¹⁴⁹ Relatsiooni sisalduva hinnangu kohaselt oli kreisikohtu otsus igati põhjendatud. Relatsiooni koostaja osutas küll, et Simo Sibbi kunagises vabaduses pole põhjust kahelda – nähtub ju 1753. aasta revisjoniprotokollist, et end koos lastega Inju alla päruseks andnud Simo oli olnud eelnevalt vaba. Samas kinnitas relatsiooni koostaja, et oma väidet, et nad pärast nende isa surma Inju all siiski vabade inimestena elanud, pole hagejad tõendada suutnud: nad on elanud Inju all nagu tavalised talupojad ning pole oma pärusstaatust vaidlustanud ei hilisemate revisjonide ega mõisaomaniku vahetumise puhul. “Nende pärussõltuvust (*Leibeigenschaft*) tuleb seega käsitada sama hästi kui nende endi poolt tunnustatuna ning nende püüd ennast tõendamiskoormusest vabastada polnud õiguspärane. Küsimus on veel vaid selles, kas sellised päruseksandmised (*Erbbegebungen*) on seaduste järgi ülepea kehtivad või mitte.” Hageja viitab küll 1785. aasta linnakorralduse paragrahvile 79, kuid selles sisalduvat pärusekskirjutamise keeldu ei saa rakendada tagasiulatuvalt. Niisiis polnud perekonna päruseksandmise ajal ühtki seda keelavat seadust, küll aga mitmeid seda soodustavaid, nagu kostja viidatud ukaas 28.05.1754 ning Liivimaa maakorralduse paragrahvid.

¹⁴⁸ RA, EAA.7, n. 1, s. 260, l. 435–435p; Tallinna ülemmaakohtu otsus 21.12.1793.

¹⁴⁹ Mõiste “relatsioon” erinevate tähenduste ja sisu kohta üldõiguslikus protsessis vt Johann Ludwig Wilhelm Beck, *Anleitung zum Referiren und Decretiren* (Leipzig: Knobloch, 1839).

Relatsiooni koostaja oli nõus ka pärussõltuvuse presumptsiooni rakendamisega “siinmail, kus pärisorjus (*Leibeigenschaft*) kehtib”. Samas nõustus relatsiooni koostaja Sibbi Jürri esindaja väitega, et vanematel ei ole õigust oma vabana sündinud alaealisi lapsi päruseks anda, seega Rooma õiguse põhimõtte kohaldamisega. Kuid teisalt pidas ta Simo Sibbi laste pärisorjastumise aluseks seda, et nad olevat isa surma järel oma pärussõltuvust revisjonidel ning mõisaomanike vahetudes vaikimisega “sama hästi kui ise tunnustanud”.¹⁵⁰

Antud juhtumis oli niisiis kesksel kohal laste päruseksandmise ning vabaduse aegumise küsimus. Sarnaselt Esko Juhanni kohtuasjale, kus Tallinna ülemmaakohus lubas Juhannil vandega kinnitada, et ta polnud pärussõltuvust teadlikult omaks võtnud, oleks saanud seda teha ka käesolevas kohtuasjas. Eriti arvestades seda, et üldiselt võiksid madalama astme kohtud juhinduda kõrgema kohtu otsustest ja ülemmaakohus lähtus varasemas Esko Juhanni asjas vabaduse aegumatusest. Samas oli kreisikohtul raske sellist otsust langetada ilma, et ta põhjendanuks vabaduse aegumatust Rooma õiguse normidega. Tõsi, ülemmaakohu eeskujul oleks Simo Sibbi laste vabaduse kasuks võinud otsustada põhjendusega, et need ei olnud teadlikud ega saanud aru oma vabaduse äraandmisest. Hoolimata enda varasemast otsusest oli Tallinna ülemmaakohus käesolevas, Sibbi Jürri kohtuasjas nõus kreisikohtu otsusega, mis oli nõus laste pärisorjastumisega “vaikimisi” ja seda olenemata nende teadlikkusest või arusaamisest.

Carl, Peter ja Thomas Ecki juhtumi algatas vastaspool. 1792. aasta sügisel esitas Vaasovi, Siivertsi ja Laagna mõisarentnik Rakvere kreisikohtusse protesti Tallinna asehaldurkonnavalitsusest Carl, Peter ja Thomas Eckile antud vabaduskirjade vastu. Ta väitis, et 30 aastat mõisapiirkonnas elanud inimeste vabadust kahtluse alla seadvaid asjaolusid “tuleks uurida seda enam, et mitte ainult need inimesed, vaid peale nende veel paljud teised on muutunud vastuhakumeelseks (*aufrührig*) ja tahavad samuti oma arvatavat vabadust nõuda”.¹⁵¹ Rakvere kreisikohus lahendas asja kiirkorras ning osaliselt suulises menetluses. Lähtudes pärussõltuvuse eeldusest, otsustas kreisikohus, et tegemist on pärisorjadega.¹⁵² Lohusuu ja Iisaku kunagise kõstri ja hilisema Laagna jäägri järglased apelleerisid ning Tallinna ülemmaakohus leidis, et kreisikohus polnud järginud protsessinõudeid ja oli langetanud otsuse ennatlikult, andmata Eckidele võimalust oma vabadust

¹⁵⁰ RA, EAA.12.1.354: J. H. F. Heuseri relatsioon, dateerimata.

¹⁵¹ RA, EAA.12.1.290, s.p.: väljavõte C. G. Arpshofeni supliiki tsiteerivat asehaldusvalitsuse resolutsiooni (sept 1792) tsiteerivast Rakvere kreisikohtu protokollist 21.09.1792.

¹⁵² RA, EAA.12.1.290, l. 41p–43: Rakvere kreisikohtu otsus 17.06.1793.

tõendada. Kirjalik seisukohavõtt oli võimaldatud vaid mõisnikule, samas kui Eckide perekonna liikmeid oli kuulatud üle vaid suuliselt ning mõisniku argumentidest polnud neid informeeritud.¹⁵³ Selle otsuse kaebas mõisnik aga omakorda edasi tsiviilasjade kohtupalatisse, kes leidis, et kreisikohtu otsuse peale esitatud apellatsioon ülemmaakohtusse polnud korrakohane ning seega peab kehtima jääma kreisikohtu otsus.¹⁵⁴

Kreisikohtu otsus lähtus pärussõltuvuse eeldusest. Kohus ei viidanud Rooma õigusele ning pidas vakuraamatut piisavaks pärussõltuvuse tõendiks: teatavasti küsib revisjonikomisjon igapähe, mis staatuses ta on, ning sellised enese päruseksandmised (*Erbbehebungen*) on keiserliku ukaasiga 28.05.1754 lubatud.¹⁵⁵ Lisaks tõendab revisjonil registreerimine kusagil elatud aega. Seega mainis kohus, küll allikale viitamata, ka 30-aastast aegumistähtaega (Eckid on “enam kui 30 aastat ja kõikidel revisjonidel [...] pärusena kirja pandud ja vallatud (*besessen worden*)”). Pärinemine vabast pastorist Hööcksist pole tõendatud. Aga kui ta seda olnukski, ei tuleks ka see Eckidele kasuks, kuna nad on revisjonidel korduvalt pärusalamatena kirjas ning Eckid pidid olema teadlikud sellest, kuidas nad revisjonidel kirja pandi. Järelikult võib neid lugeda ennast päruseks andnuks.

Seni, kuni tsiviilasjade kohtupalat polnud Eckide apellatsiooni veel kehtetuks tunnistanud ehk kuni kehtis ülemmaakohtu otsus kreisikohtu uue protsessi algatamise kohta, jõudsid nii mõisniku kui Eckide advokaadid esitada oma argumendid. Mõisniku advokaat keskendus väidetavalt kahtlaste sugulussuhete kõrval Eestimaa rüütliõiguses sätestatud 30-aastase aegumistähtaega ning revisjonil kirjapanemise pärisorjastava mõju väitmisele. Lisaks mainis ta ka 1787. aasta manifesti kohast 10-aastast tähtaega.¹⁵⁶

Eckide esindaja, vastupidi, osutas revisjoninimekirjade ühekülgsel koostamisele mõisaomaniku andmete põhjal: ei varasemad revisjonid ega 1782. aasta hingeloendus ei tõenda inimese staatust, kuna pole kindel, et ta on olnud teadlik, mis staatuses on ta seal kirja pandud. Kirikuraamatuid ja pastori tõendeid ei tohiks pidada vähem kaalukaks tõendiks kui revisjoninimekirju. Eckide esindaja viitas ka vabaduse aegumatusele ning asjaolule, et Eckid polnud kunagi mõisategu teinud – alles praeguse mõisniku püüd neilt seda nõuda oli neid sundinud 1792. aastal Tallinna asehaldurkonnavalitsusse pöörduma. Eckide esindaja viitas ka 1775. ja 1783.

¹⁵³ RA, EAA.7.1.261, l. 179–181: Tallinna ülemmaakohtu otsus 14.03.1794.

¹⁵⁴ RA, EAA.5.1.18, l. 409–411p = EAA.5.1.505: Tallinna tsiviilasjade kohtupalati otsus 17.08.1794.

¹⁵⁵ RA, EAA.12.1.290, l. 41p–43: Rakvere kreisikohtu otsus 17.06.1793.

¹⁵⁶ RA, EAA.5.1.505, s.p.: C. G. v. Arpshofeni esindaja Rosenmülleri väited 22.10.1793 ja 17.05.1794.

aasta senatiukaasidele (SU 17.03.1774 p. 46, SU 16.04.1775 p. 11 ja 20.10.1783), mille kohaselt vabu inimesi ei tohi pärisorjadena kirja panna. Mõisniku esindaja poolt viidatud SU 31.05.1748 ja 20.03.1750 käsitlevad kahe isanda tüli pärisorja kuuluvuse pärast, mitte vaba inimese kuuluvust, samas kui 1787. aasta manifest käsitleb vallas- ja kinnisvara, mitte aga inimese staatuse aegumist.¹⁵⁷ Kui kreisikohtu otsuse kohaselt oli keiserliku ukaasi 28.05.1754 järgi enese revisjonil päruseksandmine lubatud (ehkki Eckide puhul pidas kreisikohus niisugust enese päruseksandmist võimalikuks, kuid selles asjas mitte tõendatuks),¹⁵⁸ siis Eckide esindaja sõnul oli too ukaas tühistatud uuematega, mis enese päruseksandmist keelasid.¹⁵⁹

Antud juhtumis esindas mõisnikku sama advokaat, kes Sibbi Jürri juhtumis oli esindanud hagejat. Kui Sibbi Jürri esindajana kirjutas ta umbes samal ajal, et inimese vabadus ei aegu,¹⁶⁰ ning Hermann Grenbergi esindajana (vt allpool) märkis, et kui aegukski, siis 1787. aasta vallas- ja kinnisvaranõuetele 10-aastast aegumist kehtestav manifest tagasiulatuvalt ei mõjuks,¹⁶¹ siis 1793. aastal perekond Eckide vabadusprotsessis vastaspoolt esindades viitas ta Eestimaa rüütliõiguse kõrval samale ukaasile vabaduse aegumise kinnituseks.¹⁶² Perekond Ecke puudutav kohtuotsus, nagu öeldud, viitas aga siiski vaid kohalikule 30-aastasele aegumistähtajale.

Jääb mulje, et Rakvere kreisikohus, kes arutas nii vendade Eckide kui ka Sibbi Jüri kohtuasja, oli pärusõltuvust pooldav ja vastavast eeldusest lähtuv. Ka selles asjas ei järgitud ülemmaakohtu otsust, et päruseks andmine peab olema teadlik ja tahtlik ja vastupidist oleks võimalik vanduda, hoolimata sellest, et Eckide esindaja viitas vähemalt ülemmaakohtus just neile tõenditele päruseks andmise vastu, mida see kohus varasemas, Esko Juhanni asjas oli oluliseks pidanud.

Vendade Neumannide juhtum sai alguse 1792. aasta kevadel, mil Paldiski kreisikohtusse pöördus Pajaka mõisas elav kangur Jaak või Jacob, endise kõstri Lorenz Neumanni poeg, ning teatas, et mõisaomanik seab tema vabadust kahtluse alla.¹⁶³ Enda ja oma vendade vaba staatust põhjen-

¹⁵⁷ RA, EAA.5.1.505, s.p.: Carl, Peter ja Thomas Ecki esindaja väited 05.01.1794 ja väidete kokkuvõtte tsviilasjade kohtupalati jaoks koostatud protsessitoimikus.

¹⁵⁸ RA, EAA.12.1.290, l. 41–43; Rakvere kreisikohtu otsus 17.06.1793.

¹⁵⁹ RA, EAA.5.1.505, s.p.: Carl, Peter ja Thomas Ecki väidete kokkuvõtte tsviilasjade kohtupalati jaoks koostatud protsessitoimikus.

¹⁶⁰ RA, EAA.12.1.249, l. 67; Sibbi Jürri esindaja Rosenmülleri väited 28.04.1792.

¹⁶¹ RA, EAA.5.1.504, l. 30; Hermann Grenbergi esindaja Rosenmülleri apellatsioon tsviilasjade kohtupalatisse 17.04.1794.

¹⁶² RA, EAA.5.1.505, s.p.: C. G. v. Arpshofeni esindaja Rosenmülleri väidete (22.10.1793) kokkuvõtte tsviilasjade kohtupalati jaoks koostatud protsessitoimikus.

¹⁶³ RA, EAA.858.2.2148, kd. III, l. 1 (toimik Eestimaa ülemmaakohtu fondis).

das hageja vanaisa teenimisega Rootsi armees ning vanaisa köstriametiga. Lisakinnituseks tõi ta vabale inimesele iseloomuliku perekonnanime ja *favor libertatis*'e.¹⁶⁴

Paldiski kreisikohus nõustus toodud argumentidega ning kuulutas Neumannid ilma pikema protsessita vabaks. Kreisikohus leidis, et ehkki kusagil pole otseselt kirjas, et kolme Pajakal elava venna Jacob, Heinrich ja Carl Neumanni köstrist vanaisa Jacob Neumann oleks olnud vaba inimene, tõendab seda ühelt poolt tema saksa nimi ("kuna on üldiselt teada, et pärustalupojad ei tavatse kunagi selliseid saksa nimesid kanda"), teisalt aga puudub toimikus tõend, et tema järglased oleks end päruseks andnud. Seda keelas "vabakslastutele, kõnelemata siis vabana sündinuid" ka 1791. aasta senatiuukaas (SU 09.07.1791).¹⁶⁵ Seega lähtus Paldiski kreisikohus vabaduse eeldusest ja sisuliselt ei uurinudki, kas vakuraamatutes võiks olla teisiti. Samuti ei pidanud kreisikohus vajalikuks küsida mõisniku seisukohti.

Kreisikohtu otsuse peale nõudis Pajaka mõisa pandipidaja pantijalt kahjutasu, viimane kaebas aga kreisikohtu otsuse edasi. Tallinna ülemmaakohus saatis asja Paldiski kreisikohtusse tagasi põhjendusega, et kreisikohus oli otsustanud üksnes Neumannide avalduse alusel, lubamata mõisnikul end küllaldaselt kaitsta. (Samas ei olnud ülemmaakohus perekond Ecki kohtuasjas pidanud probleemiks seda, et Eckid mõisniku väidetele vastata ei saanud.) Paldiski kreisikohtu asemel langetas otsuse asehaldusaja järel restitueeritud Harju meeskohus 1797. aastal ning lõpliku otsuse tegi Eestimaa ülemmaakohus 1798. aastal.

Erinevalt Paldiski kreisikohtust ei pidanud Harju meeskohus ühtegi Neumannide argumenti veenvaks. Isegi vanaisa kunagist armeesolekut ei peetud tõendatuks, kuna tunnistaja sõnad põhinevat (oma isalt) kuuldul; samuti oli enne armeesseastumist olnud tegemist pärisorjaga, tema väidetava vabanemise ajal oli Neumannide isa aga juba sündinud. Seda, et köstriamet kohaliku tava järgi vabadust tõendaks, pole vennad tõendanud, ning Neumannide vanaisa ei pannud köstriametit maha ei vanauses ega vabatahtlikult, vaid pigem lasi mõisnik ta Pajaka mõisasse tuua ning kogu perekond elas seal edasi pärisorjadena. Samuti on Neumannid Pajaka vakuraamatutes alates 1744. aastast sealsete pärusalamatena alati kirjas – ning kuigi revisjonivakuraamatud on koostatud kõigi talupoegade küsitlemisel, pole nad oma staatust ei sel puhul ega ka mõisaomaniku vahetudes kahtluse alla seadnud. Seega on kogu juhtum niivõrd selge, et

¹⁶⁴ RA, EAA.858.2.2148, kd. IV, l. 35–39: vendade Neumannide esindaja Riesemanni väited 24.05.1794.

¹⁶⁵ RA, EAA.858.2.2148, kd. III, l. 39–42: Paldiski kreisikohtu määrus 23.12.1792.

aegumise küsimus ei nõuagi arutelu.¹⁶⁶ Nimelt oli mõisniku esindaja toonud väidetava vabaduse aegumise kinnituseks nii tõsiasja, et perekond oli oma väidetavast vabadusest enam kui 50 aastat vaikinud, kui ka 10-aastase tähtaja kehtestanud manifesti aastast 1787; roomaõigusliku vabaduse aegumise keelu kehtivust aga eitanud.¹⁶⁷

Harju meeskohtu otsust ja argumente kinnitades lisas Eestimaa ülemmaakohus, et Rootsi ratsaväeteenistuse korraldus, millele Neumannide esindaja oli viidanud, ei pruukinud Eesti- ja Liivimaa talupoegade kohta üldse kehtida: nimetatud korraldus olevat otsesõnu antud vaid Rootsi ja Soome provintside jaoks ning mingit seaduslikku alust või püsivat tava siinsete provintside jaoks ei suutvat hagejad tõendada. Lisaks osutati asjaolule, et eelmainitud tunnistaja Christian Andersohn, kes Neumannide vanaisa ratsaväesolekut sai kinnitada vaid kuulu järgi (tema isa oli teeninud ratsaväes koos Neumannide vanaisaga) oli tulemusest huvitatud: kui hagejad oleks vabaks tunnistatud, laienenuks sama õigus ka tema lastele.¹⁶⁸

Teisisõnu, restitueeritud meeskohus ja kõrgema astme kohus arvestasid tõendina just vakuraamatut, laskmata jällegi hagejatel kinnitada oma vabadust. Kuigi mõlemad viimati mainitud kohtud ei maininud sõnaselgelt pärusõltuvuse presumptsiooni, lähtusid nad siiski just sellest.

Samuti ei nõustunud restitueeritud kohtud sellega, et nimega võib tõendada isiku staatust: nimi, eriti kui see on enesele tõenäoliselt ise võetud, tõendab vabadust sama vähe kui sakslaseks olemist. Eestimaa ülemmaakohu kinnitusel ei nähtu toimikust, kuidas kõster selle nime sai, ja meelevaldset perekonnanime võtmist ei saa mingil juhul pidada vabaduse tõendiks. Kohus eeldas niisiis, et talupoja perekonnanimi on ise võetud ja hagejad pidanuks tõendama vastupidist.¹⁶⁹

¹⁶⁶ RA, EAA.858.2.2148, kd. II/II, l. 14–18: Harju meeskohtu otsus 13.11.1797.

¹⁶⁷ RA, EAA.858.2.2148, kd. II, l. 4–16: G. F. v. Lüderi esindaja Lütkeni väited 26.10.1797. 1787. aasta manifestiga kehtestatud 10-aastase aegumistähtaja kehtimist vabadusnõuetele kinnitas mõisniku esindaja väljavõttega Peterburi Ajalehest 09.10.1797 (nr 81), kus Venemaa peaprokurör teatas, et nimetatud manifestiga kehtestatud nõuete aegumistähtajale viidates oli tagasi lükatud ühe Orelleni kubermangu talupoja vabadusnõue (*ibid.*, l. 16). Neumannide esindaja oli eelnevalt toonud selle kinnituseks, et manifest kehtib vaid varaliste nõuete, mitte aga inimese vabaduse kohta, jällegi viite Inst 2.6.1-le (“Aga mõnikord [...] ei saagi igamine üldse alata, näiteks kui keegi valdab vaba inimest”) ning SU 09.01.1791-le, mille kohaselt vabaks lastud talupojad ei tohi oma vabadusest loobuda (RA, EAA.858.2.2148, kd. II, l. 1–3: Neumannide esindaja Wetterstrandi väited 17.06.1797).

¹⁶⁸ RA, EAA.858.1.318, l. 569–572: Eestimaa ülemmaakohu otsus 03.03/12.03.1798.

¹⁶⁹ Harju meeskohus pidas toimiku põhjal seavastu tõendatuks – ilmselt analoogia alusel samas külas elanud ja samuti Rootsi ratsaväes teeninud talupoeg Andersohniga –, et hagejate vanaisa oli saksa nime endale ise võtnud. RA, EAA.858.2.2148, kd. II/II, l. 14–18: Harju meeskohtu otsus 13.11.1797.

Põhjus, miks kohtud seekord nimeküsimusele nii suurt tähelepanu pöörasid, oli see, et hagejate esindajad olid tõstnud nimeküsimuse ebatavaliselt olulisele kohale, pea võrdväärseks hagejate vanaisa Rootsi ratsaväes teenimise ja köstriametiga. Näiteks kui Harju meeskohus oli hagejate vanaisa nime võrrelnud ühe sarnase saatusega, kuid vaieldamatult pärusalama staatuses Andersohni-nimelise tunnistaja omaga, kinnitas Neumannide advokaat, et Neumann on “nimi, mis eristub teistest nii väga, et saab kuuluda vaid vabale sakslasele. Sest kui vahel leidubki eesti talupoegade seas nimesid Christiansohn, Jürgensohn, Andersohn jne, on tegemist vaid isa ristnimest tuletatud lisanimedega; seevastu *Neumann* on ainult ja üksnes vabale sakslasele kohane perekonnanimi, mida pärisori kunagi ei kannata ega tohigi kanda.” Lisaks tõendavat perekonna vabadust köstri minia nimi *Christina*, mis saab ometi olla ainult vaba saksa tüdruku nimi – ja kuidas oleks seesugune küll nõustunud abielluma pärisorjaga? Sellist asja ei juhtu kunagi. Kehvimgi tüdruk hindab oma vabadust liialt kõrgelt, et sellest pärisorjaga abielludes loobuda.¹⁷⁰

Omaette diskussiooni objektiks oli osapoolte vahel olnud ka küsimus, kui võrd võib Eestimaal köstriametiga seostada vabaduse eeldust. Kui Neumannide esindaja väitel olid köstrid Eestimaal vaid erandina pärisorjad, “kogudusekiriku köster peab olema vaba inimene, sest eestimaine pärisori ei saa juhatada ühtlasi ka saksa jumalateenistust, peab ju teatavasti iga köster laulma nii saksa kui eesti keeles ning vajadusel saksa palveid lugema”,¹⁷¹ siis mõisniku esindaja ning mõlemad restitueeritud kohtud leidsid, et pole tõendatud mingit kohalikku tava, mis köstrilt vaba staatust eeldaks.¹⁷²

Kolme selles alapeatükis vaadeldud juhtumit ühendas see, et kohtud pidasid õiguspäraseks nii vabaduse aegumist kui ka oma vabaduse loovutamist. Selline tõlgendus vastas varausaja juristide hulgas valitsevale arusaamale, mille kohaselt oli oma vabaduse loovutamine talupoegade puhul juriidiliselt võimalik ja vajalik ning Rooma õiguse keeld oma vabadust loovutada polnud kohaldatav.¹⁷³ Oluline oli teadlik tahe vabadusest loobuda.

¹⁷⁰ RA, EAA.858.2.2148, kd. II: vendade Neumannide esindaja Wetterstrandi apellatsioon Eestimaal ülemmaakohtule 13.11.1797.

¹⁷¹ RA, EAA.858.2.2148, kd. II: vendade Neumannide esindaja Wetterstrandi apellatsioon Eestimaal ülemmaakohtule 13.11.1797.

¹⁷² RA, EAA.858.2.2148, kd. II/II, l. 14–18: Harju meeskohtu otsus 13.11.1797; RA, EAA.858.1.318, l. 569–572: Eestimaal ülemmaakohtu otsus 03.03/12.03.1798.

¹⁷³ Schulze, “Die Entwicklung des ‘teutschen Bauernrechts’”, 143. CIC tõlgenduste järgi võis siiski aeguda kellegi õigus oma vabadust välja nõuda, orjaks ei muutunud isik aga orjana käitumise tõttu (ehk end orjana kohelda lubades) ega end ise kellegi orjaks tunnistades või end sellisena maksunimekirja kanda lastes (vt Wieling, *Einleitung*, 25–30).

Teatud määral on märgata ühe kohtu, nimelt Rakvere kreisikohtu hoiakut pärussõltuvuse kasuks.¹⁷⁴ Samas torkab silma, et mõnikord võis kohus, lähtudes vabaduse presumptsioonist, jätta tõendid sisuliselt hindamatagi.¹⁷⁵ Vabaduse kinnitamist soovinud talupoegadele aga ei tulnud tegelikkuses kasuks kumbki lähenemine. Esimesel juhul madalama astme kohtu otsused kinnitati, teisel juhul saadeti uueks läbivaatamiseks tagasi.

Küsimus on, miks ei lähtunud neis asjades otsuseid teinud kohtud Esko Juhanni asjas langetatud ülemmaakohtu otsusest kui pretsedendist. Kuna Eckide esindaja tõi välja samu argumente nagu eelnevalt ülemmaakohus, tuleb arvata, et kõnesolevad ülemmaakohtu seisukohad olid asjosalistele teada. Eelnevatest otsustest pidanuks kohus küll lähtuma juhul, kui “kahetähendusliku seaduse puhul on sarnastes kohtuasjades sageli sarnaseid otsuseid langetatud”,¹⁷⁶ aga ka antud kohtuasjades oleks alamastme kohtud saanud lasta hagejatel vanduda, et nad pole pärisorjust vabatahtlikult omaks võtnud. Tegemist võis olla nii kohaliku õiguse ja tava varasemast suurema tähtsusutamisega võrreldes Rooma õigusega kui ka murega talurahva seas kasvava “vabadusihaga” pärast (meenutagem eespool “ajastu vaimu” ja talurahvarahutuste kohta öeldut). Rooma õiguse asemel viidati kolmes käesolevas kohtuasjas rohkem ka senatiukaasidele. Võimalik, et kuna Esko Juhanni asjas oli Tallinna ülemmaakohus tauninud Rooma õigusega liialdamist, püüdsid kreisikohtud edaspidi olla “võõra õigusega” ettevaatlikumad.

Hermann Grenbergi juhtum: vabadusnõude aegumatus ning omandiõigus orja üle

Võrreldes kolme viimati käsitletud juhtumiga võib antud juhtumis näha sarnasust varasemate, Jacob Nielsohni ja Esko Juhanni kohtuasjadega, kus rõhutati vabaduse aegumatust. Samas eristub Hermann Grenbergi juhtum teistest mitmes põhimõttelises aspektis, mis tulenesid sellest, et hageja ei olnud mitte talupoeg, vaid mõisateener ja endine sõduri teener.

Ervita mõisniku von Knorringu palgal olev toapoiss Hermann Grenberg esitas Paide kreisikohtusse hagi 1792. aastal. 1760. aastate lõpus oli ta saatnud oma praeguse leivaisa allohvitserist venda Vene-Türgi sõtta. Allohvitser oli Hermannile lubanud, et kui ta peaks surma saama, on Hermann

¹⁷⁴ RA, EAA.12.1.249, l. 102–104p ja EAA.12.1.290, l. 41–43; Rakvere kreisikohtu otsused 25.11.1792 ja 17.06.1793.

¹⁷⁵ RA, EAA.858.2.2148, kd. III, l. 39–42; Paldiski kreisikohtu määrus 23.12.1792.

¹⁷⁶ Christian Heinrich Nielsen, *Die Process-Form in Liefland: ein Versuch* (Dorpat: Gauger, 1806), 31.

vaba mees. Nõnda juhtuski. Pärast isanda surma 1770. aastal oli Hermann kodumaale naasnud ning siin toapoisina – palga eest – edasi teeninud seni, kuni ta ühel päeval 19 aastat hiljem abielluda ning ära kolida soovis, kuid tema kunagise isanda vend seda talle keelas.

Seda, et allohvitser von Knorring oli Hermannile enda surma puhuks vabadust lubanud, pidasid kohtud tõendatuks – kadunukese kavatsust ei vaidlustanud ka kostja. Pigem oli küsimus selles, kas allohvitseril oli olnud õigus Hermannile vabaks lubada – st kas teener kuulus talle omandiõiguse alusel või perekonnalt saadud laenuna. Grenbergi advokaat viitas Rooma õigusele, põhjendamaks oma väidet, et sõtta saadetud perepoeg oli saanud omandiõiguse kõigele, mis oli talle kaasa antud: seda tulevat käsitada *peculium castrense* ehk sõjaväelise erivarana, mille osaks on ka orjad, nn *servi peculii* (sõduri erivarasse kuuluvad orjad). Advokaat viitas siinkohal D. 49.17.4-le ning väitis, et see on kooskõlas Eestimaa rüütliõigusega (IV, 13, § 3¹⁷⁷): “Ei ole ei moest läinud, et noorele aadlikule antakse teener sõjaväljale kaasa, ega pole ka neid [Rooma] seadusi tühistatud, küll aga on need meie rüütli- ja maaõigusega täies kooskõlas.”¹⁷⁸

Küsimus, kas sõtta läinud perepoeg oli oma teenri omanik, osutuski kohtuasjas keskseks. Paide kreisikohus ja Tallinna ülemmaakohus leidsid, et Hermann Grenberg pole suutnud tõendada, et Knorring oleks talle vabaduse lubamise ajal olnud tema “päris pärushärra”.¹⁷⁹ Tsviilasjade kohtupalat leidis seevastu Eestimaa rüütliõiguse rmt III ptk 13 paragrahvile 4 viidates,¹⁸⁰ et Hermann Grenberg kuulus suurtükiväe allohvitseri “tõelise *peculium castrense*” hulka, mille kasutamise kohta ei pidanud ta oma tulevastele kaaspärijatele mingit aru andma – seega oli tal täielik õigus oma teenrile vabadust kinkida. Samuti tuleb nimetatud vabaduse lubamist käsitleda võlakokkuleppena (*contrahirte Schuld*), mille “väljamaksmiseks või õiendamiseks” olid Knorringu pärijad pärast tema surma Eestimaa rüütliõiguse järgi (III, 12, § 2) kohustatud.¹⁸¹

¹⁷⁷ “Nii nagu müügileping sõlmitakse mõlema, müüja ja ostja kokkuleppe ja tahte alusel, nii on võimalik seda ka mõlema tahte alusel, kui nimelt mõlemad, aga mitte ainult üks neist, tahab sellest loobuda, jälle tühistada.” Grenbergi advokaat soovib siin näidata, et sarnaselt müügilepingule ei saa ka sõjaväelist erivara ühepoolse sooviavaldusega tagasi võtta, vaid selleks on vaja mõlema poole nõusolekut, mida aga ei olnud.

¹⁷⁸ RA, EAA.5.1.504, l. 23–24: Hermann Grenbergi esindaja Rosenmülleri väited 17.04.1794.

¹⁷⁹ RA, EAA.7.1.603b, l. 255–264: Paide kreisikohtu otsus 26.03.1792, sarnaselt RA, EAA.7.1.261, l. 67–70p: Tallinna ülemmaakohtu otsus 31.01/10.02.1794.

¹⁸⁰ “Mida poeg on omandanud ja säästnud oma mõisas, samuti seda, mida isa või ema pojale õppimiseks või sõjavarustuseks on kasutanud, ei tohi poeg isa või ema surma korral pärandisse tuua [...]”

¹⁸¹ RA, EAA.5.1.19, l. 33–36p: Tallinna tsviilasjade kohtupalati otsus 17.08.1794/24.01.1795.

Teine küsimus, mida kohtud Grenbergi asjas vaagisid, oli vabaduse enda ja vabadusnõude aegumine. Kuna Hermann Grenberg oli pärast sõjast naasmist teeninud toapoisina 19 aastat, sai tema nõude aegumist väites kõneks võtta vaid 10-aastast aegumistähtaega vastavalt 1787. aasta manifestile. Nimetatud tähtaja kohaldatavust väitsid nii mõisniku esindaja kui ka Paide kreisikohus ja Tallinna ülemmaakohus (juhul, kui perepoeg Knorringul olnukski olnud õigus Hermannile vabadust kinkida). Sellal kui vabadus ise väideti olevat aegumatu (“aeguda ei saa küll tõendatult vaba inimese vabadus ise”), saavat aeguda “pärisorja nõudeõigus talle kingitud vabadusele, kui ta ei ole seda kingitust seaduses ette nähtud aja jooksul vastu võtnud”.¹⁸² Hermann Grenbergi advokaat väitis vastu, et säärane “subtiilne eristus” on iseenesest vastuoluline: ei saa ju olla pärisorja, kellele on kingitud vabadus, sest kui kinkimine on toimunud, ei ole ta enam pärisori, vaid vaba.¹⁸³ Tsiiviilasjade kohtupalat tühistaski ka selle madalamate kohtuinstantside argumendi: “kaheldamatu õiguse järgi inimese vabadus ei aegu”.¹⁸⁴ Tsiiviilasjade kohtupalat lisis üksiti, et isiku puudumine vakuraamatutest ning viimase revisjoni pärusalamate nimekirjast tekitab tema vaba päritolu kasuks “suure eelduse”.¹⁸⁵

Mõisnik kaebas tsiiviilasjade kohtupalati otsuse senatisse edasi.¹⁸⁶ Selle kohta, kuidas lahenes asi Venemaal, ei ole meil allikaid ning käesoleva küsimuseasetuse seisukohalt ei olegi see nii tähtis. Huvipakkuv on antud juhtumi puhul hoopis Rooma õiguse mitmekesine kasutamine. Paide kreisikohus püüdis eristada vabaduse aegumist (mida ei peetud võimalikuks) vabaduse *väljanõudmise õiguse* aegumisest. Teatud määral on see asi niisiis sarnane Esko Juhanni juhtumiga, kus kreisikohus püüdis eristada vaba staatust ja sunnismaisust, kuid kumbki eristus ei leidnud kõrgema instantsi heakskiitu. Samuti oli Hermann Grenbergi juhtumis kesksel kohal omandiõiguse küsimus orja üle. Lisaks näitab Grenbergi kohtuasi, kuidas vabadust kaitstes võeti appi kõik vahendid: kui eelnevates kohtuasjades oli korduvalt väidetud, et pärisorisele talupojale ei saa kohaldada vara kohta käivaid sätteid, siis antud kohtuasjas oli Hermann Grenbergi

¹⁸² RA, EAA.7.1.261, l. 67–70p; Tallinna ülemmaakohtu otsus 31.01/10.02.1794, sarnaselt RA, EAA.7.1.603b, l. 255–264; Paide kreisikohtu otsus 26.03.1792.

¹⁸³ RA, EAA.5.1.504, l. 31; Hermann Grenbergi esindaja Rosenmülleri apellatsioon tsiiviilasjade kohtupalatile 17.04.1794.

¹⁸⁴ RA, EAA.5.1.19, l. 33–36p; Tallinna tsiiviilasjade kohtupalati otsus 17.08.1794/24.01.1795.

¹⁸⁵ Kreisikohtus arutati vastavalt Grenbergi hagile ka tema isa Murro Micheli staatuse küsimust, kuid kuna tunnistajate ütlused tolle vabadust ei kinnitanud (mõisnik oli endise Aruküla metsavahi Ervita mõisasse üle toonud ning tavalise pärisorjana kohelnud), seda küsimust järgmistes instantsides enam ei arutatud.

¹⁸⁶ RA, EAA.5.1.19, l. 255; Tallinna tsiiviilasjade protokolliraamat 1795.

käsitlemine sõduri omandis oleva erivarana see, mis aitas tal vabadust saada. Ehkki otseselt viitamata, lähtus ka tsiviilasjade kohtupalat antud kohtuasjas Rooma õigusest.

Kokkuvõte

Käesolev uurimus kirjeldas kohtupraktika kujunemist isiku staatuse tuvastamisel. Analüüsisime kõiki asehaldusaegse Eestimaa kohtuasju, millest on säilinud osapoolte ja kohtuinstantside sisuline argumentatsioon.

Vaadeldud juhtumid peegeldavad asehaldusaegse kohtupraktika värskest. Varasemates kohtuasjades lasid kohtud end veenda kord ühtedel, kord teistel argumentidel. Näiteks pidasid asehaldusaja kohtud võimalikuks küll iseenda vabaduse teadlikku loovutamist, kui see oli toimunud enne keelavate ukaaside väljastamist, kuid ühest kohtupraktikat ei olnud küsimuses, kui-võrd kindlat tõendit loovutamise kohta nõuda. Samuti puudus selge seisukoht ja ühene praktika vabaduse aegumise küsimuses, st nende juhtumite kohta, kus oma vabaduse teadlik loovutamine polnud üheselt tõendatav. Tähtis roll oli vastavates otsustes ka Rooma õiguse ning Vene ukaaside rakendatavuse – sealhulgas eriti vabaduse eelduse ning vabaduse aegumatuse ja loovutamise põhimõtete – tõlgendamisel. Ka see erines juhtumist juhtumisse.

Õiguste hierarhia, millest kohus pidi lähtuma, oli küll olemas ja selle kohaselt tuli eelistada kohalikku õigust. Samas võimaldas õigusallikate mitmekesisus asehalduseagsetel kohtutel õigust, mille alusel oma otsust langetada, teatud määral valida. Kohalike seadusesätete puudumisel pidi kohus näiteks otsustama, kas vaadeldavas küsimuses on tõendatud mingi piisavalt selge kohaliku tava olemasolu, või tuleks pigem kohaldada sobivat subsidiaarõiguse sätet. Samuti paistab kohtuasjadest, et polnud üheselt selge, kui-võrd võis hiljutiste ukaaside ja manifestide sätteid rakendada tagasiulatuvalt. Praktikas olenes rakendatava õiguse valik ka osapoolte viidatud sätetest, kohtu ja relatsiooni koostaja teadlikkusest ning kohtu arusaamast selle kohta, mis on õige ja õiglane.

Siiski osutavad vaadeldud kohtuasjad tendentsile, mille kohaselt kohtupraktika rõhuasetus liikus “võõra”, sealhulgas Rooma õiguse rakendamisel kohaliku õiguse ja tava ning Venemaa seaduste enamale kohaldamisele. Samas oli ka Rooma õigusel vaadeldud kohtuprotsesside õiguslikus argumentatsioonis oma kindel roll.

Rooma õigusele viitasid eelkõige just vabaduse nõudjad (ehk nende esindajad), sest neile oli kasulik pärisorja käsitamine Rooma orjaõiguse alusel: vaid siis sai viidata vabaduse aegumatusele ja *favor libertatis*’ele ning eitada

vaba inimene pärisorjastumist või sunnismaistumist aegumise teel. Tulemuseks oli argumentatsioon, kus rõhutati kõigi teiste – ainult mitte oma esindatava isiku – tingimatut ja sügavat orjasõltuvust. Vabaduse magusus pidi tõendama vabatahtliku orjaksastumise ebatõenäolisust, orjuse kibedus pidi manitsema kohtuid ettevaatlikkusele. Seevastu vabaduse aegumise või iseenda vabaduse loovutamise õiguspäraseks pidamine eeldas seisukohta, et sunnismaistumine ei ole sama, mis roomaõiguslik orjastumine.

Kohtud nõustusid kord ühe, kord teise argumendiga. Vahel lähtuti põhimõttest, et inimese vabadus ei aegu ega ole loovutatav – viidates kas Rooma õigusele või Vene ukaasidele. Teistel juhtudel nõustuti mõisnike esindajatega, kes kinnitasid Rooma õiguse rakendamatast: “Rooma orjus ja meie pärisorjus ei ole omavahel võrreldavad”¹⁸⁷, seega sai inimene nii vabatahtlikult pärisorjaks hakata kui ka oma vabadusel aeguda lasta. Mõisnike esindajad hoiatasid – ning tundub, et kohtud nõustusid nendega aja jooksul üha enam – et päruskuuluvuse roomaõiguslikul tõlgendamisel ning seega vaba staatuse aegumatuks pidamisel võivad olla laiaulatuslikud tagajärjed. Näiteks Sibbi Jürri vastase advokaat hoiatas kohut vabaduse eelduse ja soosimise eest, sest selle loogiliseks järeltuleks olnuks “paljude talupoegade täielik õigus” vabadusnõudega kohtu ette astuda, ning osutas, et niisugune tõlgendus seaks kahtluse alla terve ühiskonnakorra legitiimsuse. Ta lisas, et sellise tõlgenduse puhul võikski enamiku Eestimaa talurahvast vabaks kuulutada – kuid selleks polevat ei Eestimaa ega siinsed talupojad veel valmis. Talupoegade vabadussoov olnuks ohuks ka riigile. Seepärast ei tohtinud talurahva vabadustungi “tõesti mitte õhutada, muidu levib see kui kulutuli, ja inimtühjaks jääb õitsvaimgi maa!”¹⁸⁸

Vastupidine vaade – kohaliku pärisorjuse samastamine roomaõigusliku orjusega – polnud niisiis mitte pelgalt kasulik tõlgendus vabaduse nõudja jaoks konkreetse kohtuprotsessi raames, vaid omas ka laiemat ideoloogilist tausta ja propagandistlikku kaalu. Pärisorja võrdlemine orjaga (*Sklave*) ja pärisorjuse (*Leibeigenschaft*) võrdsustamine orjusega (*Sklaverei*) oli 17. sajandi lõpust peale olnud nii Saksa- kui Liivimaal (Jannau, Merkel) pärisorjusevastase retoorika võtteks. Ajal, mil valgustus oli (Ameerika neeger)orjuse üsna üheselt hukka mõistnud,¹⁸⁹ oli niisuguse võrdluse eesmärk seostada pärusõltuvust võimalikult negatiivsete assotsiatsioonidega.¹⁹⁰

¹⁸⁷ RA, EAA.12.1.249, l. 102p–104p: Rakvere kreisikohtu otsus 25.11.1792, vrd RA, EAA.12.1.249, l. 91–91p: G. H. v. Borgi esindaja Overlachi väited 02.11.1792.

¹⁸⁸ RA, EAA.12.1.249, l. 92–93p, 98p–99: G. H. v. Borgi esindaja Overlachi väited 02.11.1792.

¹⁸⁹ Vt nt Davis, *The problem of slavery*, 417–421.

¹⁹⁰ Renate Blickle, “Leibeigenschaft. Versuch über Zeitgenossenschaft in Wissenschaft und Wirklichkeit, durchgeführt am Beispiel Altbayerns.”, *Gutsherrschaft als soziales Modell*.

Nagu eespool öeldud, on uuemas kirjanduses ka kohtupraktikale omistatud tähtsat rolli inimõiguste diskursuse kujunemisel.¹⁹¹ Samasugust mõju, nagu oli näiteks Saksamaa talupojaprotsessidel pärast suurt talurahvasõda, pole käesolevas töös käsitletust ehk alust otsida – pigem olid vaadeldud kohtuprotsessid oma aja väljenduseks. Kuid sellisena olid nad samas siiski laiema ühiskondliku diskursuse osaks ning võimalik, et mõnel määral ka selle mõttevahetuse edendajaks.¹⁹² Nagu eespool öeldud, oli pärisorjuse õigluse ja õigustatuse küsimus ju tollal üks Baltikumi kuumimaid diskussiooniobjekte – seda nii abstraktsel, teoreetilisel, õiguslikul ja majandusteaduslikul tasandil kui ka seoses päevakajaliste talurahvarahutustega. Niisiis, mida rohkem oli neid, kes oma sõltuvust kohtu ees vaidlustasid, seda sagedamini oli juristidel põhjust indiviidi vabadust omaette mõistena kõneks võtta, hoides käibel ja arendades sõnavara ja ideestikku, mis kandsid tulevasi õiguslikke reforme, sealhulgas pärisorjuse kaotamist vaid mõned aastakümned hiljem.

LISA 1: ASEHALDUSAJAL LAHENDATUD VÕI ALGUSE SAANUD KOHTUASJADE NIMEKIRI¹⁹³

Jacob Nielsohni staatus

RA, EAA.10.1.83, l. 103–107: Tallinna kreisikohtu otsus 26.11.1785.

RA, EAA.5.1.12, l. 22 = EAA.5.1.474, l. 8: Tallinna tsiviilasjade kohtupalati otsus 26.02.1787.¹⁹⁴

RA, EAA.10.1.81 ja EAA.10.1.83: toimikud Tallinna kreisikohtu fondis.

RA, EAA.5.1.474: toimik Tallinna tsiviilasjade kohtupalati fondis.

Vergleichende Betrachtungen zur Funktionsweise frühneuzeitlicher Agrargesellschaften, hrsg. von J. Peters (München: Oldenbourg, 1995), 53–79 (60–62). “Orjuse” tolleaegse veelgi laiema kasutamise kohta negatiivsete konnotatsioonide tekitamiseks vt Davis, *The problem of slavery*, 438–439.

¹⁹¹ Schulze, “Der bäuerliche Widerstand”, *passim*; Blicke, *Von der Leibeigenschaft zu den Menschenrechten*, *passim*.; Schmale, *Archäologie der Grund- und Menschenrechte*, 451–452.

¹⁹² Vrd *ibid*.

¹⁹³ Eestimaa kõrgema astme kohtute otsuste (asehaldusajast pole säilinud vaid Tallinna tsiviilasjade kohtupalati protokolliraamatud aastast 1793) ning kõrgema ja madalama astme kohtute arhiivinimistute põhjal. Esitatud on kõik otsused ja toimikud, mis arhiivinimistute ja protokolliraamatute läbivaatamisel leidsid (vrd eespool joonealune viide 108).

¹⁹⁴ Kaks sama sisuga kohtuotsust, mis asuvad erinevates toimikutes.

Esko Juhhanni staatus

RA, EAA.10.1.19, l. 188–196: Tallinna kreisikohtu otsus 14.11.1788.

RA, EAA.7.1.253, l. 449–454p: Tallinna ülemmaakohtu otsus 18.05.1789.

Sibbi Jürri staatus

RA, EAA.12.1.249, l. 102p–104p: Rakvere kreisikohtu otsus 25.11.1792.

RA, EAA.7.1.60, l. 435–435p: Tallinna ülemmaakohtu otsus 19.11/21.12.1793.

RA, EAA.12.1.249 ja EAA.12.1.354: toimikud Rakvere kreisikohtu fondis.

Hermann Grenbergi staatus

RA, EAA.7.1.603b, l. 255–264: Paide kreisikohtu otsus 26.03.1792.

RA, EAA.7.1.603b, l. 273: Tallinna ülemaakohtu otsus 24.02.1793.¹⁹⁵

RA, EAA.7.1.603b, l. 285–295: Paide kreisikohtu otsus 01.06.1793.

RA, EAA.7.1.261, l. 67–70p: Tallinna ülemmaakohtu otsus 31.01/10.02.1794.

RA, EAA.5.1.19, l. 33–36p: Tallinna tsiviilasjade kohtupalati otsus 17.08.1794/24.01.1795.

RA, EAA.7.1.603a ja EAA.7.1.603b: toimikud Tallinna ülemmaakohtu fondis.

RA, EAA.5.1.504 ja EAA.5.1.506: toimikud Tallinna tsiviilasjade kohtupalati fondis.

Vendade Jacob, Heinrich ja Carl Neumanni staatus

RA, EAA.858.2.2148, kd. III, l. 39–42: Paldiski kreisikohtu otsus 23.12.1792.

RA, EAA.858.2.2148, kd. II, l. 14–18: Harju meeskohtu otsus 14.10/13.11.1797.

RA, EAA.858.1.318, l. 569–572: Eestimaa ülemmaakohtu otsus 03.03/12.03.1798.

RA, EAA.858.2.2148: toimik Eestimaa ülemmaakohtu fondis.

¹⁹⁵ Puuduliku kohtukoosseisu tõttu tunnistas see Tallinna ülemmaakohtu otsus eelneva Paide kreisikohtu otsuse kehtetuks – seetõttu langetas Paide kreisikohus kaks sisult identset otsust.

Carl, Peter ja Thomas Ecki staatus

RA, EAA.12.1.290, l. 41–43: Rakvere kreisikohtu otsus 17.06.1793.

RA, EAA.7.1.261, l. 179–181: Tallinna ülemmaakohtu otsus 14.03.1794.

RA, EAA.5.1.18, l. 409–411p = EAA.5.1.505: Tallinna tsiviilasjade kohtupalati otsus 17.08.1794.

RA, EAA.12.1.290: toimik Rakvere kreisikohtu fondis.

RA, EAA.5.1.505: toimik Tallinna tsiviilasjade kohtupalati fondis.

Michel Johansohni staatus

RA, EAA.12.1.30, l. 262p–263p: Rakvere kreisikohtu otsus 24.10.1793.

RA, EAA.12.1.306: toimik Rakvere kreisikohtu fondis.

Pawel Gawrilow Sannbergi staatus

RA, EAA.12.1.282: toimik Rakvere kreisikohtu fondis.

*ABSTRACT: Court cases in puncto libertatis: criteria of
ascertaining a person's status during the Regency Era (1783–1796)
in the province of Estland*

This paper analyses court cases, a hitherto little acknowledged source in Estonian history of early modern law. Specifically, we analyse six cases where a person's status – that of a free man or of a serf – was at stake. We ask how different sources of law were used in the claims of the parties and the judgments of the courts, and which arguments and interpretations were drawn upon. The cases took place about two to three decades before the abolishment of serfdom in the province. They are of interest from the perspective of the history of early modern serfdom, modern reception of Roman law and the hierarchy of legal sources, as well as with regard to the history of the Enlightenment and human rights. The court cases illustrate how legal practice participates in discourses of its time. They shed light on

the legal situation during the Regency Era, when Estland's local system of justice was altered with the aim of harmonising the administrative system in the Russian Empire.

The scarcity of such cases is explained by the fact that they affected only a small portion of the population of the province of Estland. Of the approximately 200,000 people living in the countryside, only 3.5 per cent were of free status – mainly people such as craftsmen, millers, sextons, innkeepers, and manor servants. It is not surprising that there were even fewer persons of borderline status who could go to court to claim their freedom. Peasant families of foreign origin, families descending from sextons, and a manor servant figure in the trials.

The court cases were shaped by the scarcity of local law and the uncertainty of court practice under Regency. There was no provision in Estland's written law concerning the two central questions in the trials – the expiry and the relinquishment of a person's freedom. The most relevant stipulation was a 30-year limit, after which the affiliation of runaway peasants expired. Whether a court considered it possible to carry this limitation over to the expiry of a person's freedom as well depended on the court's interpretation of both local custom and the current legal situation. Local custom and earlier Russian ordinances permitted the enserfment of free persons, whereas more recent ordinances prohibited it. The question arose in the courts concerning the extent to which the more recent provisions should be implemented retroactively, and how to relate the 'spirit of the age' manifested in them to local custom. Moreover, if a court considered it appropriate to apply the provisions concerning Roman slaves or *coloni* to local serfs, it had to consider the prohibition in Roman law against enserfing free persons and negating the possibility of expiry of freedom.

In fact, the judgments depended on the court's understanding of the applicability of *favor libertatis* in Roman law – the principle that court judgments were to be pronounced in favour of freedom in cases where there was evidence of equal weight in favour of a person's serfdom and freedom. Deriving from *favor libertatis*, the principle of *praesumptio libertatis* stated that what had to be proven was a person's slave or serf status, not their freedom. Therefore, applying Roman slave law to local serfs was beneficial for claimants of freedom, whereas for landlords it was useful to state a difference between Roman slavery and local serfdom. Estate owners also claimed that in provinces like Estland, *presumption of serfdom* was to be applied in cases concerning peasants. The question of whether

or not someone appeared like a 'normal peasant' hence became one of the issues discussed in court.

We can see a certain consolidation of court practice over time. The courts applied Roman law in the event that they wished to take the 'spirit of the age' into account: when they needed to ground the position that a free man could not have been enserfed even prior to Catherine's ordinances that prohibited enserfment. In the two earliest cases in the 1780s, the court of first instance applied Roman law almost exclusively in justifying its positions. In the three subsequent cases, living like a serf for 30 years, or having been registered among the serfs of an estate during land audits was seen either as evidence of the expiry of freedom, or as evidence of the acceptance of serf status, yet without referring to any specific legal provision. Thus, over time the courts' emphasis shifted from applying "foreign law" towards local practice and Russian regulations. The sixth court case was exceptional in that the person in question was a manor servant rather than a peasant. In his case, the central questions were whether a soldier had the right to grant freedom to his servant, who was given to him by his parents to accompany him in war, and whether or not returning to the manor to serve as a valet entailed becoming a serf once again.

KEYWORDS: Estonian legal history, serfdom, freedom processes during regency era, ascertaining a person's status, human rights in Russian Empire, Roman law

KATRIN KELLO (b. 1977) holds an MA degree in history and a PhD in media and communications (University of Tartu).*

HESI SIIMETS-GROSS (b. 1976) is Associate Professor in Roman Law and Legal History, University of Tartu.**

* Correspondence: katrin.kello@ut.ee

** Correspondence: School of Law, University of Tartu, Näituse 20, 50409 Tartu.
E-mail: hesi.siimets-gross@ut.ee